

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

પરબ

સમાનો મન્ત્ર: । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

માર્ચ : ૨૦૨૦
વર્ષ : ૧૪, અંક : ૯

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

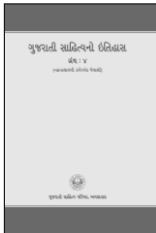
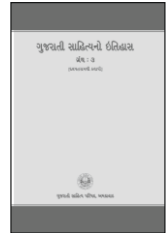
(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાકું પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १४

मार्च : 2020

अंक : ८

पराभर्शनसमिति

सितांशु यशश्चंद्र
प्रमुખ

कीर्तिदा शाह
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

E-mail : parabgsp@gmail.com

vruttparabgsp2018@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

પરબ

ISSN : 0250-9747

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : શ્રીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય :** સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર 6
- કવિતા :** બે કાવ્યો, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 13 રફ નોટ, અનિલ રમાનાથ 14 ચાર ગઝલ, રાજેશ વ્યાસ મિસ્કીન 15 ત્રણ કાવ્યો, પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા 17 ત્રણ ગીત, પારુલ ખખ્ખર 21 પ્રતિક્ષાની ક્ષણો, મોના લિયા 23 મા, સમીર ભટ્ટ 24 અખબાર, રેણુકા દવે 27
- વાર્તા :** બાયોમેડિકલ વેસ્ટ, ઈલા આરબ મહેતા 29 એસ્કેલેટર, દક્ષા પટેલ 34
- અનુવાદ :** નિરંજન ભગત અનુસર્જિત અને અપ્રકાશિત, રવીન્દ્રનાથનું વૈશ્વિક રાષ્ટ્રગીત, શૈલેષ પારેખ 38
- આસ્વાદ :** તર્ક નહીં, કવિકલ્પનાનું સૌંદર્ય, રમણ સોની 40
- કેફીયત :** અનુવાદ : નિજના ગૌણત્વનું ભાન, અરુણા જાડેજા 44
- શ્રદ્ધાંજલિ :** અમારા નાટ્યસર્જક શ્રીકાન્ત શાહને, ભરત દવે 52
- અભ્યાસ :** મેઘ-સંગીતની પટભૂમિ પર વિરહસુંદર અને યથાર્થ રૂપ : - આણદ્ કા એક દિન, રાજેશ્વરી પટેલ 58 કિશોર વયનાં વતન-સંસ્મરણોનું વાસ્તવિક આલેખન : શકલતીરથ જેના મનમાં રે !, ઉત્પલ પટેલ 63 તેનજીન ત્સુન્દુ, વંદના શાંતુઈન્દુ 67
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન :** નવલરામના સીધા વારસદાર - પલાણ, ડુંકેશ ઓઝા 73 કચ્છનાં વિવિધ પાસાંઓનું બહુરંગી દસ્તાવેજીકરણ, માવજી મહેશ્વરી 75 પિંડથી ભ્રત્માંડ લગી ફરી વળતી સર્જકચેતના, કિશોર વ્યાસ 77 સ્ત્રીસંવેદનની કવિતા, સંધ્યા ભટ્ટ 80
- સ્વાયત્તતા સંમેલન :** સંકલન : પ્રકાશ ન. શાહ 83
- આપણી વાત :** સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 86
- સાહિત્યવૃત્ત :** સંકલન : પરીક્ષિત જોશી 87
- આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ :** પીયૂષ ઠક્કર 89
- આવરણ :** ભૈરવી મોદી
- આ અંકના લેખકો :** 88

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

લેખાંક-૨૪

‘અવર અનઅસર્ટન સેલ્સ’, ‘આપણી અનિશ્ચિત આપઓળખો’-નો કવિ: કેશવ મલિક

*

કેશવ મલિક (૧૯૨૪ -૨૦૧૪) આજીવન માત્ર અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય કવિ હતા. અંગ્રેજી ભાષાનો ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ સમજવો સહેલો નથી. ભારતમાં અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રચલન ૧૮૩૦ના અરસામાં, ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના શાસનમાં નવી શાળાઓ થોડેક ઠેકાણે શરૂ થઈ એ સાથે થયું. ઈતિહાસના કાલક્રમે જોતાં, અનેક સહસ્રાબ્દો જેટલા દીર્ઘ (ધોળાવીરા, લોથલ, મોંએ જો દડોનો તબક્કો એને ઈ.પૂર્વે ૨૫૦૦થી ૫૦૦૦ સુધી લઈ જાય, વૈદિક સંસ્કૃતિનો આરંભ ઈ.પૂર્વે ૧૫૦૦ના અરસામાં ઘણા વિદ્વાનો ગણે છે) સમયપટમાં અંગ્રેજી ભાષાના ભારતમાં પ્રચલનના સૈકા કેટલા? એટલે જેને ‘ભાષાગત સ્મૃતિ’ કહીએ એવી સ્મૃતિ અંગ્રેજી ભાષામાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અંગે સાવ છીછરી ગણાય. અલબત્ત, લેખકની નિજી સ્મૃતિ અનેક સરવાણીઓ દ્વારા પોષાતી હોય, પણ જેને ‘ભાષાગત સ્મૃતિ; અને ‘લેખનની સમૃદ્ધિ’ કહીએ એ અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા ભારતીય લેખકને અલ્પ પ્રમાણમાં મળે. અલબત્ત, અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય લેખકને ગુજરાતી કે બંગાળી આદિ ભાષાઓમાં લખતા લેખક કરતાં ઘણો વધારે વ્યાપક વાચકવર્ગ (વિદેશમાં અને સ્વદેશમાં પણ) મળે. ભારતીય લેખક અંગ્રેજીમાં સાહિત્યરચના કરે અથવા પોતાની રચનાઓના અંગ્રેજી અનુવાદ કરે-કરાવે, તો એને વધારે વ્યાપક વાચકવર્ગ મળે, એ લાભ ખરો.

લાભ અને હિસાબની આ હકીકતના સંદર્ભે કેશવ મલિકની કવિતાનું એક વિલક્ષણ સ્વરૂપ પ્રગટ થતું દેખાય છે. કેશવ મલિક દિલ્લીમાં રહેતા હતા, રાજધાનીના એક મહત્વના અને પ્રભાવશાળી કુટુંબના સભ્ય હતા, અંગ્રેજી જેવી ‘ગ્લોબલ’ ભાષામાં લખતા, સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્લીના સામયિક ‘ઈન્ડિયન લિટરેચર’ના દશકો સુધી સંપાદક રહ્યા, મોટા સર્ક્યુલેશનવાળાં અંગ્રેજી દૈનિકોમાં નવા અને નીવડેલા અને વિખ્યાત ચિત્રકારોનાં પ્રદર્શનોનાં રિવ્યુ લખતા હતા – એ બધે હિસાબે એ જેટલા લાભાન્વિત, બહુ પોંખાયેલા, (કે બહુ વેચાયેલા) લેખક હોય, એવા એ જરીકે નહોતા. એ અંગ્રેજીમાં

લખતા હતા પણ ભારતીય અંગ્રેજી સાહિત્યનું પોતાનું જે એક મોટું અમેરિકી-યુરોપીય (અને સાહેબશાહી ભારતીય) બજાર છે, એમાં ખપે એવો માલ પોતાની કલમે કાઢવાની વાત તરફ એ જીવનના અંત સુધી ન વળ્યા. સાહિત્યમાં નફાનો ધંધો કરવા તરફ એમનું મન ઢબ્યું જ નહીં. કેશવ મલિક તો પોતાની એક અંગત અંગ્રેજીમાં એક અંગત દુનિયાને પોતાની કવિતામાં આજીવન આલેખતા રહ્યા, ઝાઝું માનપાન કે ધન મેળવવામાં પડ્યા વગર. (એ જોતાં મને એ પણ સમજાયું કે ગુજરાતી, બંગાળી વગેરે ભાષામાં લખતા સાહિત્યકાર લેખકો પણ પોતપોતાની ભાષા સાથે એવો ‘નફાકારક’ સમ્બન્ધ રાખે, એવા બેસુમાર દાખલા દરેક ભાષામાં છે. વેપાર ભલે ‘ગ્લોબલ’ ન હો, ‘લોકલ’ હો, પણ વાઙ્મય વાણિજ્યનો વેપાર તો ભારતીય ભાષાઓમાં, અને ‘દેશી’ ‘બોલીઓ’નો પણોપયોગ કરતા લેખકો પણ કરી શકે છે, બલ્કે મોટે પાયે કરે છે. અપ્પાએ સંસ્કૃત ભાષાના એવા દુરુપયોગ વિશે, પણોપયોગ વિશે લખ્યું હતું: ‘વ્યાસ વેશ્યાની એક જ પેર / વિદ્યા-બેટી ઉછેરી ઘેર’! એવી આજની ભારતીય સાહિત્યની ભાષા-પરિસ્થિતિમાં કેશવ મલિક અંગ્રેજી જેવી ‘કમાઉ’ ભાષામાં લખતા હોવા છતાં, સાચા સર્જક-સંયમ-પૂર્વક, પોતાની કાવ્યબાનીરૂપી કન્યકાને ‘ખોટા ધંધા’માં ધકેલવાનો વિચારે કર્યા વિના પોતે નાણાં અને નામનાની ખોટ સહી શક્યા, એ આ સમયની એક મૂલ્યવાન સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. કલા-સંયમપૂર્વક એવો નાણાં-નામનાની ખોટનો હિસાબ એ પોતાને ચોપડે રાખી શકતા હતા, અને કાવ્યપોથીઓમાં, એટલે જ મારું ધ્યાન એમની કવિતા તરફ વધારે દોરાયું.

અહીં મુખ્ય વાત તો કેશવ મલિકની કાવ્યપોથીઓની છે. મૂળે વાત એ છે કે કેશવ લાંબા હાથવાળી અંગ્રેજી ભાષામાં લખતા, તે છતાં એ ભાષાનો ઉપયોગ કશુંક ઝડપવા માટે નહોતા કરતા, પણ કશુંક જતું કરવા માટે કરતા હતા, બલ્કે ઢગલે જામેલા બધાને વહેતું કરવા માટે કેશવ કાવ્યબાનીનો વિલક્ષણ વિનિયોગ કરતા હતા. એમને માટે અંગ્રેજી ભાષા આઘે આઘે જઈ બધું (નાણાં, નામના વગેરે) ઉશેટીને પોતાને આંગણે લાવવાનું ઓજાર નહોતી. બલ્કે, પોતાને આંગણે જે જમા થઈ ગયું હોય, સ્થગિત, એને ભાષાનો એક હડદોલો દઈને આઘે આઘે વહેતું કરવાનું સાધન હતી.

એક ઉત્કટ છતાં લાઘવયુક્ત રચનામાં આ કવિ કહે છે:

‘નદી, ઓ નાથ્યા વિનાની નદી,
એક સપાટે લઈ જા અમને સાગર સુધી...’

-- કાવ્યબાનીની નદીની વાત છે. એપણાઓ સંતોષતાં ફળદ્રુપ કાંપ લાવવાની વિનવણી આ કવિ પોતાની કાવ્યબાનીને નથી કરતા. વ્યાપકતાના એક અનામ સમુદ્રમાં તું મારો લોપ કરાવી આપ, એવી વિનવણી આ કવિ પોતાની ‘નદી’ને, વાણીને કરે છે.

*

એ જ વાત એમણે એક બીજી નાનકડી કવિતામાંયે એવી જ સાવ સહજ રીતે કરી

છે. થોડી વિગતે જોઈએ. રચના માણસના બે ‘હાથ’ વિશે છે. કવિ પોતાના હાથને વિનવે છે: ‘રિલેક્સ, હેન્ડ્ઝ; હેન્ડ્ઝ ઓવરલી ટેક્સ્ટ!’ ‘હાથ હાથ, જરા રિલેક્સ થાઓ, ભા! કામના ભારે બોજા તળે મુકાયલા હાથ!” પછી ધીમેકથી ઉમેરે છે: ‘લૂઝન હોલ્ડ.’ ‘પકડ ઢીલી કરો તમારી.’ તેર પંક્તિઓની આ રચનાની પહેલી જ પંક્તિને છેડે આવતા બે શબ્દો, ‘ઓવરલી ટેક્સ્ટ્સ’ વાંચ્યા? એમાંનો પેલો અનેકાર્થ શબ્દ ‘ટેક્સ્ટ્સ’ સાંભળ્યો?! -- ‘ટેક્સ’ એટલે કરવેરા, આર્થિક કે અન્ય બોજો. અને ‘ટેક્સ્ટ’ એટલે ‘પાઠ’, લખાણ, લખેલી કે બોલેલી કૃતિ !) હાથ દુન્યવી કામના ભારે બોજા નીચે તંગ થઈ ગયો છે, એ તો ખરું જ, પણ એ હાથ અતિલેખન પણ કર્યા કરે છે, ‘ઓવરલી ટેક્સ્ટ્સ’ છે! શબ્દના ઉપયોગમાં કેવો કરકસરિયો આ કવિ છે! આગલી પંક્તિ હાથને સૂચવે છે: ‘પકડ ઢીલી કરો તમારી’, કલમ પરની પકડ, હવે ટાઈપ રાઈટર કે કમ્પ્યુટરના કી બોર્ડ પરની પકડ. (કેશવ પોતાના નાનકડા મેન્યુઅલ ટાઈપ રાઈટર પર કાવ્યો સીધાં જ ટાઈપ કરતા. પછી પેનથી અવિરત સુધારા કર્યા કરતા. એનો હું વર્ષો સુધી સસ્મિત સાક્ષી રહ્યો છું !) લેખનને, ભાષાને પોતાની મુઠ્ઠી ખોલી નાખવાનું વીનવી વીનવીને કહે છે ને પછી ઉમેરે છે: ‘લેટ ગો, સિટ બેક, લુક વેલ / અપોન ધ ટાઈડ્ઝ ટર્નિંગ એન્ડ રિટર્નિંગ.’ ‘છોડો બધું, બેસો નિરાંતે, જુઓ બરાબર / ઓટ-ભરતી, ભરતી-ઓટમાં આ દરિયાની આવન-જાવન.’ છેલ્લે: ‘હાથ, એકમેકમાં મસળાતા હાથ, તમારા છૂપા ભયોને હવે વિદાય આપો.’ માણસના લાંબી પહોંચવાળા હાથોએ, લેખકની જગતભરના ઘરાક-વાચકો સુધી પહોંચતી ‘ગ્લોબલ લેન્વેજ’, બલ્કે ‘લેન્વેજ ઓફ કૉમર્સ’ (એ હિંદી, ઉર્દૂ, તમિળ, મલયાળી, બંગાળી, ગુજરાતી કોઈ પણ હોય) કેટલું બધું ઉસેટીને ઘરઆંગણે ભેગું કર્યું છે. ‘રખેને એ ગુમાવી બેસું!’ એવા ભયથી નવી બેસ્ટ સેલર લખવા ‘બે હાથ’ એકેબીજાને મસળે છે. એમને જરા શાંત કરી આ કવિ એમને કહે છે: ‘તમારા છૂપા ભયોને હવે વિદાય આપો / સ્નેહને કેવળ સ્નેહથી આવકારો.’ (‘ટ્રીટિંગ લવ ઓન્લી વિથ લવ’).

તેરમી અને છેલ્લી પંક્તિમાં કેશવ મલિક બસ એક કલ્પન આલેખી લે છે: ‘સ્પ્રિન્ગ પોલન ફોલિન્ગ ઓન એન ઓપન પામ’, ‘વસંતની પરાગરજ પડે છે એક ખુલ્લી હથેળી પર.’ – આનું શું વિવેચન? આ પંક્તિમાં તો વાચન એ જ આસ્વાદ.

*

ભારતીય લેખક માટે, તે યે આ એકવીસમી સદીના સાચા લેખક માટે, અંગ્રેજી (કે કોઈ પણ) ભાષામાં લખવું એટલે એ ભાષાની પણ્યપ્રવીણતાને, એની નાણું અને નામના રળાવી આપવાની ફાવટને વશ ન થવું, લેખકની કલમ પર એ ફાવટને પકડ જમાવતાં અટકાવવી. અને એ ભાષા પાસે પોતાની મુઠ્ઠી ખોલાવવાનું, હથેળી ખુલ્લી કરાવવાનું કવિકર્મ સિદ્ધ કરવું. આજે એ કામ મુશ્કેલ બનતું ગયું છે. મહદંશ લેખકો (બધી ભાષામાં) એ કામ કરવા ઈચ્છતા પણ નથી. હોંસે હોંસે પોતાની રચનાઓ લઈ કોઈ ઠાકોરના, કોઈ શેઠિયાના, બાપુના મીણાબજારમાં પહોંચે છે. અંગ્રેજી ભાષા પાસે ‘રોયલ્ટી’ અને

‘રિનોન’નાં, પૈસા અને પ્રસિદ્ધિના મુદ્દા ભરાવવાનું કામ તો આજકાલ દેશભરના લિટરેચરમાં, આધુનિક મીણાબજારોમાં મહાલતા અનેક ‘ઇન્ડિયન રાઇન્ટિન્ગ ઇન ઇન્લિશ’-ના મહાનુભાવ લેખકો (અને લાગ આવે ને નંબર લાગે તો બીજી ભાષાઓના લેખકો) કરાવ્યા જ કરે છે. પણ કવિ કેશવ મલિક (એ પૂર્વ એ. કે. રામાનુજન, નિસ્સીમ ઈંજેકિયેલ, કેકી દારૂવાલા જેવા કવિઓ) એ ભાષાની મુઠ્ઠી ખોલાવવાનું વિકટ કવિકર્મ કરાવી શક્યા છે. અને એની હથેળીમાં પોતાની વાસંતી સર્જકતાની પરાગરજ પાથરવાનું.

*

‘ધ કલેક્ટેડ પોએમ્સ ઓફ કેશવ મલિક’ (૨૦૧૮) (સં. ઉષા મલિક – મૂળ કાશ્મીરી, નવસારી વિસ્તારમાં ઊછરેલાં સન્નારી, વિદુષી, નૃત્યાંગના, કેશવ મલિકનાં પત્ની)ના ગ્રંથ ૧માં મૂકેલા નિબંધ, ‘અ કન્સેપ્ટ ઓફ પોએન્ટ્રી’-માં કેશવ લખે છે : ‘ટુ વાઈડન વન્સ પોએટિક વિઝન ઈઝ ટુ લૂઝન વન્સ હોલ્ડ ઓફ ધ પ્રેઝન્ટ કમ્પ્લેક્સિવ ઓર ઇન્સ્ટિટ્યુટિવ મોમેન્ટ, ઘેટ ઓનગોઈન્ગ, એક્સપાન્ડિન્ગ, સેલ્ફ-પર્પેચ્યુએટિન્ગ એમ્પાયર ઓફ ધ ઇન્ડિવિડ્યુઅલ સેલ્ફ એન્ડ ટુ બી હેપી વિથ મીઅર ઇમેજિનેટિવ અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ ઓફ લાઈફ એન્ડ ટાઈમ.’ કવિ પોતાનું કવિ-દર્શન વિશાળતર કરવા શું કરી શકે? પોતાની પકડ ઢીલી કરી શકે ! શેના પરની પકડ ? વર્તમાનની બંધનકારી અને સ્વભાવદત્ત વિપળ પરની પકડ. એ જ પકડ વૈયક્તિક સ્વ-ભાવના સામ્રાજ્ય પરની પકડ છે. વ્યક્તિ એ એક વિપળને અને પોતાની અન્યથી અલગ એવી જાતના મોટા રજવાડાને વળગી પડે છે. એ રજવાડું ફેલાતું જ જાય છે, એ પોતાને નિરંતર જાળવતું, જાતને અમરપટો લખી આપતું રજવાડું છે. કવિ કહે છે કે એના પરની પોતાની પકડ ઢીલી કર્યા સિવાય કવિ પોતાનું કવિ-દર્શન વિશાળતર ન કરી શકે. કવિતાની શાશ્વતી, કવિતાની વ્યાપ્તિ અલગ જ પ્રકારની છે.

*

બોલીમાં વયણ બોલતો કોઈ ભગત કવિ, અવહલ્લમાં દોહા લખતો કોઈ જોગી કહે એવી વાત કેશવ મલિક અંગ્રેજી ભાષા પાસે કહેવડાવે છે. કવિતામાં અને કવિતા વિશેના નિબંધમાં, બન્નેમાં બોલાવડાવે છે. એટલે એ અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય લેખકોમાં કેશવ અનોખા છે. વૈશ્વિક વાણિજ્ય અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ્યસત્તાઓના બેવડા બળવાળી, ઘમંડને હદે પહોંચતા આત્મગૌરવવાળી, અનેક ભાષાઓ ઉપર, અનેક સંસ્કૃતિઓ ઉપર, અનેક સાહિત્યો ઉપર, બલ્કે અનેક ‘ભાષા-સ્મૃતિઓ’ ઉપર પોતાની મોટી અને મજબૂત મુઠ્ઠીની પકડ જમાવતી જતી, ‘સેલ્ફ-પર્પેચ્યુએટિન્ગ’ એવી અંગ્રેજી (હવે અમેરિકી-ભારતીય-અંગ્રેજી) ભાષા પાસે કેશવ મલિક કઢાવે છે એવું કામ કઢાવવું એ કે જે તે કામ નથી. એવું કવિકર્મ કરી બતાવનાર આ કવિનાં ચાર કાવ્યો, એમાંનાં એકને કેન્દ્રમાં રાખીને, આ સંદર્ભે જોવા જેવાં છે. એ છે એમનાં ‘પેરટ’, ‘પપ’, ‘પિજયન’ અને ‘નંદી’ એવાં સાદાં, એક શબ્દનાં શીર્ષકોવાળાં નાનાં (પણ ધ્વનને વિશાળ) કાવ્યો.

*

શુક (પેરટ)

એ ક્યારનો કળી ચૂક્યો છે
કે એ મારો કેટલો પ્યારો છે,
એટલે તો આ પોપટ, પોતાનાં રૂડાં પીંછાં ફફડાવતોક
મારા ખભા ઉફર બેસવા ઊતરી આવે છે.
એ મુલક પરનો પોતાનો માલિકીહક
એને બરાબર માલૂમ છે.
હા, આ પોપટ સાચો છે : એ મને બહુ પ્યારો છે.

આ પોપટે તો પોતાનો માળો બાંધ્યો છે
મારા લાકડાના કબાટમાં.
જોકે ત્યાં એ, કોક ગલૂડિયા જેવો,
મારા ઘરમાં પહેરવાનાં કપડાંમાં આમતેમ આળોટે,
એનો મને વાંધોયે નથી.

ઊડતોક આવીને
એ મારી ખુરસીના હાથા ઉપર અડિંગો જમાવે,
એ મને ગમે છે.
પાસે પડેલાં મારાં કામનાં કાગળિયાં
થોડાં રફેદફે કરે, તો એમાં વાંધો નહીં.

શુક !
તમે મન ફાવે ત્યાં તું વાસો કર,
મારી તપાસ લે ઝીણી, તું ચાહે ત્યાંથી, કે નજીકથી,
તારી પેલી મોટી ખુલ્લી આંખો વડે.

હા, ચાહે ક્યાંય પણ જાઉં હું, ગમે ત્યાં,
મને પોપટ સંભળાય છે,
ઉનાળાઓની આરપાર, શિયાળાઓના સીમાડા સુધી.

- આવતે અંકે આ અનોખી રચનાનું, કેશવ મલિકની બીજી ત્રણ, ઉપર નોંધેલી,
રચનાઓના સંદર્ભે, નિકટ વાચન અને વ્યાપક સંદર્ભન કરીશું.
સમા, ૨૯ ફેબ્રુઆરી.

*

તો, 'વાઝમય' અને 'સાહિત્ય' વચ્ચે ભેદ શો ? સહુ વાચક પોતપોતાની રીતે એ
ભેદ પારખે. મને એવું લાગે છે કે વિત્તેષણાથી કે લોકેષણાથી વાણીનો ઉપયોગ કરનારને,
એની પશ્ચકુશળતાને કારણે 'વાઝમયકાર' કે 'વાગ્-ગેયકાર' ભલે ગણીએ, પણ એને

‘સાહિત્યકાર’, ‘કવિ’ કે ‘સર્જક’ ગણી ન શકાય. વાત જરા ભારે માંચલી થઈ ગઈ, નહીં, પ્રિય વાચક ? મુદો એટલો જ કે પોતાની વાણી-કુશળતાને, ભાષા વાપરવાની પોતાની આવડતને જો કોઈ માણસ પૈસા કે નામના કમાવવાનું સાધન બનાવી દે તો એને હું તો ‘કવિ’ કે ‘સર્જક’ ન માનું. ‘નવલકથાકાર’ પણ નહીં, ગમે તેવો ‘બેસ્ટ સેલર’ હોય તોપણ. એ શબ્દ જ કહી દે છે : એ ‘સેલર’ છે, ‘બેસ્ટ’ હોય તો પણ, સાહિત્યનો ‘સર્જક’ નથી.

અંગ્રેજીમાં લખતા અનેક ભારતીય લેખકો (જન્મે ભારતીય કે ભારતીય મૂળના વિદેશસ્થિત લેખકો) પોતાની કૃતિઓ (ખાસ તો નવલકથાઓ અને સંસ્કૃતિમીમાંસા કરતાં પુસ્તકો)-ની સામગ્રી, સંવેદન, સમજણ અને આલેખન ચારેનું ચયન એ રીતે કરતા જણાય છે જેથી એમના વિદેશસ્થિત બહોળા વાચકવર્ગની અને વિદેશી વિશ્વવિદ્યાલયો આદિના સત્તાધારીઓની અપેક્ષાઓ સુપેરે સંતોષાય. હેં ? સૌરી : મુદો એટલો જ કે આવા અંગ્રેજીમાં જ લખતા ભારતીય લેખકો પરદેશોમાં (અને દેશના અમુક વર્ગમાં) ધૂમ વેચાય ને પરદેશી (અને અહીંની અમુક) યુનિવર્સિટીઓમાં અભ્યાસક્રમોમાં દાખલ કરાય એવી ચોપડીઓ લખતા પકડાય છે. - ‘ભારતીય અંગ્રેજી ગ્રંથકાર વિકેતાઓ’ ન હોય, એવા કેટલાક ‘અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય લેખકો છે. એમાંના બેનો ઉદ્દેશ કરું : એક, અમિતાવ ઘોષ જેવા જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારથી સન્માનિત (એમણે એવા જ વિખ્યાત ‘કોમનવેલ્થ રાઈટર્સ પ્રાઈઝ’ (૧૦,૦૦૦ પાઉન્ડનું)-નો એવું કહીને અસ્વીકાર કર્યો હતો કે કોમનવેલ્થ, સહિયારી સંપદા જેમાં અનેક રાષ્ટ્રોમાં ન્યાયી રીતે વહેંચાતી હોય એવું કોઈ સંગઠન વાસ્તવમાં છે નહીં, તો એક લેખક એ નામનું ઈનામ કઈ રીતે સ્વીકારે ?)

ત્રીજો અવાજ, પણ ભારતીય નીલમણિ કૂકન, પુ. શિ. રેગે, શંખો ઘોષ અને કેશવ મલિકની કવિતા અંગે થોડુંક; સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર.

હવેના થોડાક લેખોમાં સાંપ્રત ભારતીય કવિતાના એક વિરલ સૂરને સાધતી, પોતપોતાની રીતે એ સૂર સાધતી કેટલીક કૃતિઓની વાત માંડવી છે. મરાઠી કવિ પુ. શિ. રેગે, બંગાળી કવિ શંખો ઘોષ, ભારતીય-આંગલ કવિ કેશવ મલિક અને, આ લેખ જેમને વિશે છે એ અસમિયા કવિ નીલમણિ કૂકનની વિરલ-સુંદર કાવ્યરચનાઓની વાત.

કેવળ યૌવનસુલભ ભાવોની નાજુક-ઉત્કટ અભિવ્યક્તિ કરતી કવિતા કોને ન ગમે ? એવી મંજુલ-સ્વર ગીત-ગઝલ-કન્યકાઓની કેડે રમ્ય અનુભૂતિની નાનકડી ગાગરો શોભે, વધારે ‘વજનદાર’ અનુભવો ત્યાં ન મુકાય. સામે છેડે, સામાજિક અન્યાયો સામે ઝઝૂમતી પ્રતિબદ્ધ કવિતા જો વિધાનો, ચિત્કારો, સૂત્રો-સ્વોગનોના ઊંચકાયેલા અવાજે વાત કરતી હોય, ત્યાં અભિધાનું કામ, વ્યંજનાનું નહીં. કાવ્યાર્થ અભિધાનો જ ‘દીર્ઘ દીર્ઘતર વ્યાપાર’ છે, એવા ધ્વનિ-વિરોધી કાવ્ય-વિચારની નોંધ સ્વયં ‘ધ્વન્યાલોક-લોચન’માં લેવાઈ છે. ગીતના મંજુલ સ્વર અને પ્રતિબદ્ધ કવિતાના ઊંચકાયેલા અવાજ

વચ્ચે, બલ્કે એ બેથી અલગ એવો કવિતાનો 'ત્રીજો સૂર' જે રેગે આદિમાં સંભળાય છે, એને ટી. એસ. એલિયટે ચીધેલા 'થર્ડ વોઈસ ઓફ પોએટ્રી' એટલે કે 'ડ્રામેટિક વોઈસ' સાથે સમરૂપ ગણવાની ભૂલ ઘોષ આદિ કવિઓની કવિતા કરવા નહીં દે. અહીં જેને સાંભળવા આપણે ચાહીએ છીએ એ તો ભારતીય કવિતાનો પોતાનો, અલગ પ્રકારનો 'ત્રીજો સૂર' છે. કઈ રીતે એ આ લેખોમાં હવે સાંભળીશું, ઓળખીશું અને માણીશું.

વાતોથી શું વળે ? નીલમણિ કૂકનની આ રચનાનો સૂર સાંભળો :

‘પરબ’ની માલિકી તથા બીજી માહિતી અંગે નિવેદન (ફોર્મ નં. ૪)

૧. પ્રસિદ્ધિસ્થાન : અમદાવાદ
૨. પ્રસિદ્ધિગાળો : માસિક
૩. પ્રકાશક-મુદ્રક : કીર્તિદા શાહ (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
સરનામું : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
૪. તંત્રી : યોગેશ જોષી
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
સરનામું : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
૫. માલિકી ધરાવનાર : (૧) શ્રી પ્રફુલ્લ અનુભાઈ (૨) શ્રી મધુકર પારેખ
કુલ થાપણના એક (૩) શ્રી રઘુવીર ચૌધરી (૪) શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ
ટકાથી વધારે (૫) શ્રી પાવન બકેરી (૬) શ્રી રૂપલ મહેતા
રોકનાર ભાગીદાર શેર (૭) રાજીવ લાલભાઈ
ધરાવનાર ટ્રસ્ટીઓનાં
નામ-સરનામાં

બે કાવ્યો | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

૧. મારા વિના

(મિશ્રોપજાતિ)

મારા વિનાની પડશે સવાર !
જોનાર બે આંખ જતી રહેતાં
વધ્યું હશે થોડુંક સૂર્યતેજ
ને કાન બે લુપ્ત થતાંની સાથે
થોડોક પંખીરવ યે વધ્યો હશે !
ને નાસિકા ગાયબ થૈ જતાં તો
ફૂલોની થોડી બચશે સુગંધ !
જો મોં સિવાયું, બસ તો પછીથી
સૌ સ્વાદવિશ્વો અકબંધ રહેશે !
ને સ્પર્શ યે જો ન રહ્યો, પછી તો —
અશ્વુષ્ણ સર્વત્ર સપાટી રહેશે !
હું રોકતો જે અવકાશ મારો
સદાય તે મુક્ત થઈ રહેશે !
મારા વિનાની પડશે સવાર !
અસ્તિત્વનો કોઈ હશે ન ભાર !

૨. ધરી દે તું હવેલીને

(અનુષ્ટુપ-સોનેટ)

નોટીસો પર નોટીસો આવ્યાં કરી, ન કેં કર્યું
સ્હેજે મચક ના આપી વિલંબ થતો રહ્યો;
તને એમ હતું, રસ્તો અંતે નીકળશે જ ને !
લે નોબત અહીં સુધી આવી પહોંચી, જોઈ લે !

મહામોટી દિસે કેનો, મોટાં કેં બુલડોઝરો
ડમ્પરો મસમોટાં ને ટ્રેક્ટરો તો અનેક છે;
કુહાડીઓ, તગારાંઓ હથોડા, ખુરપી ઘણી
કોદાળી પાવડા સાથે લાવલશ્કર મોટું છે !

વિચાર કરવાનો યે હવે સમય ના બચ્યો
લીધેલી હઠ છોડી દે, પ્રતિકાર જ વ્યર્થ છે !
તારી પાસે હવે કોઈ વિકલ્પ જ રહ્યો નથી
ઘડી બે ઘડીમાં સર્વ ધરાશાયી થવાનું છે !

ન કશું પામશે બાકી આવેલી ક્ષણ ઠેલીને
મીચી આંખ તું ચાલ્યો જા, ધરી દે તું હવેલીને !

રફ નોટ | અનિલ રમાનાથ

પાક્કી નોટ કરતાં રફ નોટ સારી
પાક્કી નોટને પૂઠું ચડાવવું પડે
નામ લખવું પડે, રોલનમ્બર લખવો પડે
હાંસિયો રાખવો પડે
કડાકૂટમાં કોણ પડે ?
રફ નોટમાં હાંસિયો નથી હોતો
એટલે કોઈને તમે હાંસિયામાં મૂકી શકો નહિ.

લીટીવાળી નોટથી કે કાગળથી
આઘા રહેવું.
કવિતા જ્યાં લીટી લઈ જાય ત્યાં જ જાય તે સારું નથી
કવિતા કોઈથી દોરવાતી નથી
કવિતાને તો સાવ કોરોકટાક કાગળ ખપે
શબ્દોને નકરું ફીડમ મળે.

રફટફ જિંદગી માટે રફ નોટ સારી
એમાં ચક્રેઈડા ભમેઈડા દોર્યા કરો
પાકા કાગળોના ઘોડાપૂરમાં
સામા પ્રવાહે તરો
કવિતાની રફ નોટના કાગળો
ફાડી ફાડીને હું વહાણો બનાવીને
સામા પૂરે તરતાં મૂકું છું.

ડર તો પાકા કાગળ અને પાકી નોટનો
 જન્મનો દાખલો, સર્ટિફિકેટ, પાસપોર્ટ
 એફઆઈઆર, દસ્તાવેજ, એફિડેવિટ
 અને ડોક્યુમેન્ટ
 વૃક્ષો પણ આનાથી ડરી જાય
 બ્રહ્મપુત્રાના ઘોડાપૂરમાં
 ધાવણું છોકરું તણાઈને મરી જાય
 તો ચાલશે, પણ મા ડોક્યુમેન્ટને
 છાતીએ વળગાડીને બચાવી લેશે.

ચાર ગઝલ | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

૧. વાતાવરણ જેવું...

સળગતા દેહમાં ખળખળ વહે કોઈ ઝરણ જેવું,
 મને હું ભોગવું હર શ્વાસમાં જીવન-મરણ જેવું.
 નિરંતર એક અજવાળું બતાવે છે જીવનપથને,
 બળે છે દેહના આ કોડિયે કોઈ સ્મરણ જેવું.
 સતત હા એ જ ખેંચે, શોધ એની, એ બધે લાગે,
 રહે છે કોણ પાસે આમ કસ્તુરી હરણ જેવું.
 મને હું રાહ જોતો લાગતો મારી, શિખર પર ત્યાં,
 ખરું છે એય ઘૂંટું છું મને ખેલા ચરણ જેવું.
 અને હરહાલમાં સચવાઈ જઈ છું એ જ કારણથી,
 રહે છે કોઈ સંગાથે સતત વાતાવરણ જેવું.
 હસી લઉં છું, રડી લઉં છું, રમું છું શ્વાસની સાથે,
 હવે મિસ્કીન જાણે જીવતો હું બાળપણ જેવું.

૨. એક રેખા કાલ્પનિક

હોય છે પ્રત્યેક મનમાં એક રેખા કાલ્પનિક,
 થઈ જતી સરહદ, જીવનમાં એક રેખા કાલ્પનિક.
 આ તરફ ને એ તરફનો છે ફરક પણ ક્યાં કશો,
 છે ધરા-જળમાં-ગગનમાં એક રેખા કાલ્પનિક.

થઈ ગયાં જો મન જુદાં તો કેટલું છૂટું પડ્યું,
છે પવન જેવા પવનમાં એક રેખા કાલ્પનિક.

ભૂંસવી ક્યાં-ક્યાં જઈ! કઈ રીતથી? મૂંઝાય સૌ,
જન્મથી મનમાં-નયનમાં એક રેખા કાલ્પનિક.

એ હકિકત છે લડાતાં યુદ્ધ પૃથ્વી પર સતત,
બહાર છે એવી ગહનમાં એક રેખા કાલ્પનિક.

સ્પષ્ટ એને જોઈ છું હું ને અનુભવતો સતત,
સર્વ સગપણમાં કથનમાં એક રેખા કાલ્પનિક.

એટલે ભોગી અને યોગી ફિકર સરખી કરે,
મોતના નામે જીવનમાં એક રેખા કાલ્પનિક.

ક્યાંય કરતા ક્યાંયથી ઘર છૂટતું ના કોઈથી,
આગમનમાં ને ગમનમાં એક રેખા કાલ્પનિક.

હોય છે મિસ્કીન પોતાનું અલગ સૌને વતન,
ને અલગ છે હરવતનમાં એક રેખા કાલ્પનિક.

૩. યાદ આવે છે કશું?!

લાગતું ખંડેર કિંતુ આ જ ઘર તો આપણું છે, યાદ આવે છે કશું?!
તેં લખ્યા'તા લાભ-શુભ એ આ જ પેલું બારણું છે, યાદ આવે છે કશું?!

બાંધતી'તી અવસરે તોરણ દિવાળીમાં કરે તું સાથિયા ને કોડિયાં,
રાહ જોતી'તી હંમેશાં એ જ તો આ આંગણું છે, યાદ આવે છે કશું?!

લાકડાં વીણી અને કરતા હતા ચૂલો અને થાતું હતું પાણી ગરમ,
દર શિયાળે સાથ બેઠા એ જ તો આ તાપણું છે, યાદ આવે છે કશું?!

દીકરી અવસાન પામી એ સમે ઘરમાં કશું નહોતું છતાં હિંમત હતી,
તું સદા કહેતી હતી સાથે રહીએ એ ઘણું છે, યાદ આવે છે કશું?!

એ જ છું રાજેશ તું 'રાજા' કહી બોલાવતી'તી સાવ ભૂલી ગઈ બધું?!
સાઈકલ વેચી ખરીદ્યું એ જ જો... આ પારણું છે, યાદ આવે છે કશું?!

૪. ઘરડાઘરમાં ઘર સાંભરતું

દૂર કોઈનો ઝાંખો બખડે ઘરડાઘરમાં ઘર સાંભરતું,
ને આશાનાં વાદળ ગગડે ઘરડાઘરમાં ઘર સાંભરતું.

અવાજ 'ભઈ'ની મોટર જેવો અને હોર્ન પણ અદલ એવું,
દરવાજો પણ એમ જ ઊઘડે ઘરડાઘરમાં ઘર સાંભરતું.

ઊંઘ અચાનક ઊડી જઈને કોઈ ગંધના પગલે પગલે,
બચપણના એ રસ્તે રખડે ઘરડાઘરમાં ઘર સાંભરતું.

ભરચોમાસે થાય, ઊઘડી જાતી'તી ત્યાં, આમ જ બારી,
વાછટ આવે આંખો દદડે ઘરડાઘરમાં ઘર સાંભરતું.

કોઈ બાવડું દોડી પકડે હાથ ફેરવું ધરાઈ બરડે,
કોક વિચારે પગ જ્યાં લથડે ઘરડાઘરમાં ઘર સાંભરતું.

દિવસે રાતે શ્વાસે શ્વાસે ઝીણી ઝીણી અઢળક વાતે,
હસી પડી, મન પાછું ઝઘડે ઘરડાઘરમાં ઘર સાંભરતું.

ખટમીઠી કેં યાદો અઢળક, ખાલી જીવન છતાંય ભરચક,
સુતા-જાગતાં ડોસો બબડે ઘરડાઘરમાં ઘર સાંભરતું.

ત્રણ કાવ્યો | પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા

૧. આવ અહીં, ઓ રાત

આવ અહીં, ઓ રાત
ઘડીભર પ્રેમ કરી લઉં
ભરીને બેએક મીઠાં બટકાં
તારી કાળી ધોળી છાતી ઉપર
આમ સળગતો દાવાનળ
ને આમ ચિંગારી મેઘ ભરી દઉં
કોઈ આખ્ખેઆખ્ખા જંગલ ઉપર
એક ચળકતી ભાત ભરી દઉં
હોઠની ઉપર હોઠ મૂકીને
તરસ્યાં કોઈ ઝાડને ખોળે
ધોળા નારંગી કંઈ પારિજાત ભરી દઉં
લાવ ને તારી નાભિ મહીં હું

રાતરાણીની સુવાસ ભરી દઉં
 સાવ સ્તબ્ધ ટટ્ટાર ઊભા
 રેશમ તારા રૂંવે રૂંવે
 ફેરવી આંગળીઓનાં ટેરવાં
 હળવાં, હળવાં, ટાઢાં, ટાઢાં
 સૂસવાટતાં હું શ્વાસ ભરી દઉં
 નાની બે ભુજાઓ વીંટી
 કચકચ તારી કાયા ફરતે
 ભીસાતા ખાલીપા વચ્ચે
 તમરાંના ગણગણાટ ભરી દઉં
 પૂહો ફાટ્યાની પળ પહેલાંના
 ઝાંખા ભૂરા અંધારામાં
 છાનાછપના સ્પર્શો સાથે
 ભીના ઝાકળ અંગેઅંગ ભરી દઉં
 કોણ જાણે શું લઈને આવશે
 દહાડો કાલે
 આંખમાં માઝમરાતની આજે
 પળ એકેકે લાલગુલાલ કરી દઉં
 અંધારામાં અફીણ ભરી દઉં.
 આવ અહીં, ઓ રાત
 તને હું પ્રેમ કરી લઉં.

૨. તપસ્યાભંગ

કેમ ના લખું હું
 શરીર વિશે
 વિવેકની નવી પરિભાષાઓ વિશે
 આધ્યાત્મિકતાની નવી વ્યાખ્યા વિશે
 મોક્ષના નવા રસ્તાઓ અને
 સભ્યતાના છળ વિશે
 કેમ ના લખું હું શરીર વિશે
 રૂંવાડે રૂંવાડે ઊગે
 એ ઈચ્છાઓ વિશે
 પગ વચાળે સંતાડેલા
 કોઈ ડામ વિશે

મારી પોતાની આંખે જોઈ
 એની સુંદરતા વિશે
 કોઈની આંખોએ પાડેલા
 નહોર વિશે
 કોઈના સ્પર્શે સીંચ્યા
 મારા વિશ્વાસ વિશે
 કેમ ન લખું હું
 તારાથી જુદી રીતે
 પ્રેમની અલગ રીતો વિશે
 મારા હોવાની અનુભૂતિ વિશે
 ખોળિયામાં ધરબાયેલી યાદો વિશે
 ઈતિહાસ વિશે
 આવતી કાલ વિશે
 સમાજ વિશે
 ને જે તનમનથી તને યાદો
 એ તારાચે શરીર વિશે.

૩. મારું પોતાનું પ્રેમગીત

શીશી સૂંઘાડેલી પેલી સાંજ જેવી
 પડી છું હું
 આ હોટલના
 એક અંધારિયા ઓરડામાં
 સિમેન્ટ, લાકડાં, ને કાચના બનેલા
 આ ઓરડાને કોઈ દરવાજા નથી
 જે બહાર દોરી જાય
 કોઈ બારીઓય નથી
 એ અંદર ડોકિયું થાય
 તું અહીંયાં અવારનવાર
 આંટો મારી મને મળી જાય છે
 શિયાળાની સાંજના ધુમ્મસની જેમ
 અદલ પેલી છાપરેથી છાપરે કૂદતી
 પણ કોઈની થઈને ના રહેતી
 બિલાડીની માફક.
 નાહકનું ટેકવું છું માથું

તારી ઠંડી પણ સુંવાળી છાતી પર ઘડીભર
 શોધતી હુંક
 ને પછી વળું છું
 ઈલેક્ટ્રિકના બલ્બની પીળી આંખો તરફ
 શોધતી સૂરજનાં અજવાળાં
 પીછો કરું છું મારા ડૂબતા શ્વાસોનો
 શોધતી પવનો
 બહાર કાચની સડકો પર
 સ્ત્રીઓ આવે જાય છે
 માર્કેટલેન્જેલોની વાતો કરતી.
 તું ચાલે છે એમની સંગાથે
 રસ્તાની પેલી બાજુ
 મેઘધનુષી ફૂલોની દુકાનની બાજુના કેફેમાં
 એમાંની તારી ચહીતીઓ સાથે બેસી
 કોફી પીએ છે
 તારા મનમાં લઈ એક સતત ઘોળાતો પ્રશ્ન
 જે હું જાણું છું
 તું હિંમત પણ નહિ કરે મને પૂછવાની
 કાચની આ તરફ
 હું રાહ જોઉં છું
 શેને માટે
 ક્યાં લાગી
 એ કંઈ જાણ્યા વગર
 મને નથી લાગતું કે સમય હશે
 સમય જોવાને તારી આંખોમાં
 ધુમ્મસના ઓગળ્યા પછી
 સમય પકડવાને હાથ તારા
 બધી સ્ત્રીઓના વીખરાયા પછી
 સમય ચાલવાનો ખુલ્લા રસ્તાઓ ઉપર
 દીવાલોના ભાંગ્યા પછી
 સમય સમજવાનો સઘળું
 પ્રશ્નોના અર્થ સરી ગયા પછી
 મને નથી લાગતું કે સમય હશે

રાહ જોવાનો
 સપનાં જોવાનો
 જીવવાનો
 ચાહવાનો એકમેકને
 સમય થીજી ગયો છે
 હોટેલના દરવાજા અને બારીઓ વિનાના
 એક ઓરડામાં
 ભૂતકાળ વિનાનો
 શમણાં વિનાનો
 આ ઓરડો
 શીશી સૂંઘાડી હોય
 એમ પડ્યો છે
 મારી છાતી ઉપર
 અને હું લખું છું
 આ પ્રેમગીત
 તારા માટે.

ત્રણ ગીત | પારુલ ખખ્ખર

૧. હંસલો જાગિયો

વાસું જ્યાં દ્વાર ત્યાં તો ઊઘડે આકાશ
 આંખ મીચું ત્યાં અઢળક અજવાસ
 બાઈ... કાશીમાં હંસલો જાગિયો રે લોલ.

ભાગીરથીને તીર ઊડી રે ઝૂંપડી ને ઊડ્યો નક્કામો સામાન
 ઊડ્યાં હરખ-શોક, ઊડ્યાં રે રાગ-દ્રેષ, ઊડ્યાં કાંઈ માન-અપમાન
 ખૂલતાં રે જાય ઓલ્યા બાંધેલા પાશ
 બાઈ.. કાશીમાં હંસલો જાગિયો રે લોલ

ખળખળતાં નીરમાં ડૂબ્યા રે રાજમહેલ, ડૂબ્યા રાજા ને દરવાન
 ડૂબી ડૂબી રે કાચી માટીની હાંડલી ને હાંડલીનાં સઘળાં તોફાન
 રહી બાકી ના એકેય આશ
 બાઈ... કાશીમાં હંસલો જાગિયો રે લોલ.

હંસલાએ ખેરવ્યાં પંખોનાં પીંછાં ને ખેરવ્યાં ભાન અને સાન
ખાલીખમ થઈને જ્યાં પળ બે પળ બેઠો ત્યાં લાગ્યું રે અનહદનું ધ્યાન
ચાખડીયું પહેરીને ઊભા રે શ્વાસ
બાઈ... કાશીમાં હંસલો જાગિયો રે લોલ.

૨. શ્રીફળ બાંધ્યાં

થંભ અલખનો ખોડયો એના છોડા અધર આંબ્યા રે...
શ્રદ્ધાની ગાંઠ્યું મારી પાણીયા શ્રીફળ બાંધ્યાં રે...

એક ખૂણે ધગધગતી ધૂણી, બીજે ખૂણે ચૂલો રે
ત્રીજો ખૂણો સાદ કરે અંતરપટ ખોલી ખૂલો રે

ચોથે ખૂણે ઊકળે આંધણ એમાં જીવતર રાંધ્યાં રે...
શ્રદ્ધાની ગાંઠ્યું મારી પાણીયા શ્રીફળ બાંધ્યાં રે...

પાંચ પદારથ ઓગાળીને એક કોડિયું ઘડિયું રે
એમાં મૂક્યાં બે અંગારા ત્યાં તો જળમાં દડિયું રે
કાંઠે બેસી એના નામે કંઈક ઠીકરાં ભાંગ્યાં રે...
શ્રદ્ધાની ગાંઠ્યું મારી પાણીયા શ્રીફળ બાંધ્યાં રે...

સાત સાત ધરતીનાં તળિયાં, તળિયાંમાં તરવેણી રે
તરવેણીની માથે ફરકે એક ધજા લાખેણી રે
ધજા ઉપર ઓવારી દઈ રણઝણતા શ્વાસો ટાંગ્યા રે...
શ્રદ્ધાની ગાંઠ્યું મારી પાણીયા શ્રીફળ બાંધ્યાં રે...

૩. મૂર્તિમાંથી મુક્ત થયાં

મૂર્તિ વિણ મંદિરમાં જઈને, બંધબારણે સાદ કર્યો ત્યાં, અંદરથી હોંકારા આવ્યાં, એ
ઘડીએ સંતૃપ્ત થયાં બાઈ... મૂર્તિમાંથી મુક્ત થયાં.

આંગળીએ ઝાલેલાં આવ્યાં

માંડ માંડ માનેલાં આવ્યાં

વળી મનોરથ મબલખ લાવ્યાં

અડધાપડધા કાંઠે બેઠાં, અડધાપડધા વમળે પેઠાં, અમે છલોછલ વહી ગયા ને

આખેઆખા લુપ્ત થયાં બાઈ... મૂર્તિમાંથી મુક્ત થયાં.

સપ્ત-પંખુરી ફૂલ ચડાવ્યાં

મદ્દમ મદ્દમ દીપ જલાવ્યા

સૌથી નોખા ભોગ ધરાવ્યા

જળથી જળની મુરત માથે સહેજ કર્યો અભિષેક, ઊડી ત્યાં સાવ અનોખી મહેક અને લ્યો
અંતરમનથી રિકત થયાં બાઈ... મૂર્તિમાંથી મુક્ત થયાં.

અનહદનાં ફરમાન વધાવ્યાં

ખાલીખમ બે હાથ ઉઠાવ્યા

બાવન બારા ગાન ગજાવ્યાં

નાદબ્રહ્મનાં ડમરું સાથે, રણઝણ રણઝણ વીણા સાથે, ખળખળ વહેતા વારિ સાથે સૂર
મળ્યો ને યુક્ત થયાં બાઈ... મૂર્તિમાંથી મુક્ત થયાં.

પ્રતિક્ષાની ક્ષણો | મોના લિયા

દરરોજ તું વહેલો આવે તેની રાહ જોઈ છું
લિફ્ટનો અવાજ આવે કે સહેજ બારણું ખખડે
પણ બીજું કોઈ હોય.
તને રિંગ કરવા મોબાઈલ ઉપાડું પણ
ડ્રાઈવિંગનો વિચાર આવે ને માંડી વાળું
તું આવે, તારી સાથે આવે આખું દફતર
બેંગમાં ખાલી ટિકિન ને કાગળથી ભરેલી ફાઈલો
લેપટોપમાં ઈમેલનો ઢગલો
વહોટસઅપમાં અનરીડ મેસેજનો વધતો જંતો આંક
મેં આ બધાંની રાહ જોઈ નહોતી
તોપણ કેમ આવી જતાં હશે ? વણબોલાવ્યા મે'માનની જેમ ?
મહેમાન તો બેચાર દિવસમાં જતાં રહે...
પણ આ બધાં તો.. જવાનું નામ નથી લેતાં
આપણી વચ્ચે રહે છે પરિવારના સભ્યોની જેમ.
દરરોજ તારા આવવાની રાહ જોઈ છું
પણ તું આવતો નથી.

મા | સમીર ભટ્ટ

૧

પાણી વચ્ચે ઊછરતા પરપોટા જેવો
ગોટમોટ પડી રહેલો તારી ભીતર
એકદમ સલામત.
પ્રાણઘાતક વેદના સહીને પણ
તે ધકેલ્યો અહીં
ત્યારે
આંખ અંજાઈ ગઈ હશે મારી.
હજુ પોપચાં ભારે છે
નથી જોઈ શકતો હજીયે એકીટશે
આ અજવાળાને
ને
તને ય હવે તો.

૨

તે જ કહેલું મને એક રમત વિશે
હું ગોઠણભેર ચાલતો
ત્યારે દોડી સામે છેડે જઈ
વાંકી વળી હાથ ફેલાવી મને બોલાવતી
હસતાં હસતાં.
બોમું હરખાતો હું ઝડપથી પહોંચી જતો
તારા ફેલાવેલા હાથોમાં
તું વ્હાલથી તેડી
બચીઓથી નવરાવી ગૂંગળાવી દેતી મને.
વખત જતાં
તું થોડી બાજુમાં ખસી ગઈ
ને
મેં પણ વળાંક લીધો જુદો જ.

૩

એક દિવસ રોજની જેમ
પડોશી સાથે ઍઠવાડ ફેંકવા બાબતની
તારી માથાકૂટનો તીવ્ર ખાટો રગડો
આખા ઘરમાં રેલાયો હતો
ત્યારે દીવાલના ટેકે
ડગમગતો બહાર નીકળી ગયેલો હું –
અને
વાહનોથી ભરચક
રસ્તાઓ ઠલવાઈ ગયા મારી સામે.
ભમ્યા જ કર્યો હું
રંગ રણકાર ને રવરવતા સ્વાદના ચકડોળમાં
સેલ્વારા લેતો.
જોકે, મને જાણ હતી
રસ્તાઓથી સ્હેજ છેટેની
એક નાનકડી કેડીની.
કાચી, ભાંગતી ધૂળવાળી, ઝાડીઝાંખરાં વચ્ચે
માંડ ટકેલી
થોડા ઢોળાયેલા ઍઠવાડથી ખાટી ગંધાતી
એ કેડી થોડી પકડે કોઈ
જે જતી હોય એક જર્જરિત થવા લાગેલા
ઘર સુધી ?
છતાં, સાચું કહું છું
હું ઘણી વાર એ પકડતો.
મારે જવું હતું એને ઘરે ફરીથી.
પણ,
તને એ મંજૂર હતું ખરું ?

૪

કલહમાં રમમાણ આખો જુગ વીત્યો.
તારા ફેંકાયેલા પાસાથી
પળવારમાં ચિત થઈ જતો પરિવાર
પગ પછાડ્યા કયો.
જેનાં પાણી પીને તરસ બુઝાવી હોય,
જેમાં છબછબિયાં કર્યાં હોય,
જેને પવાલામાં ભરીને ધાન રાંધ્યાં હોય,
જેની આસપાસ ઉછેર્યાં હોય નાના કુમળા છોડ
પાંગરશે એ આશાએ,
એ નદીની આંખ ફરતાં જ
પળવારમાં ભાંગીને ભુક્કો થઈ જાય સઘળું
કાંઈ ન થાય આપણાથી
કિનારે મોં વકાસીને જોયા જ કરવી પડે
તણાતી ઘરવખરી, કુમળા છોડ
એમ ફરી વળતી તું
એક કુત્કારે ખેંચી કાઢતી જતનથી ઉછેરેલા સંબંધોને.
સાવ ખાલીખમ અમે
તારા કુત્કારો શમે તેની રાહ જોઈ રહેતા.
હાંફતી, વિજયના ઝીણા સિત્કારો કરતી
તું ફરી વહેતી.
જાણે કાંઈ ન બન્યું હોય એમ
અમે પણ ફરી છોડ વાવતા
કિનારે ત્રણ ઈંટનો મંગાળો કરી આગ પ્રગટાવી
ધાન રાંધતા તારા પાણીથી જ.

— અને
કરીએય શું ?

૫

વખત જતાં હવે
સાવ પાસે રહી
એકબીજાથી દૂર રહેવાનું
મુનાસિબ લાગ્યું છે આપણને ત્યારે
કયા કારણે આદરી બેઠો છું
તારી વાત આ કાગળ ઉપર !

૬

મા,
કારણ છે એનુંય
ધસમસતી ગાંડીતૂર
બધું ખેદાનખેદાન કરવાનું સમાર્થ્ય ધરાવતી નદી
વહેતી વહેતી અચાનક જઈ ચડે ડુંગરા વચ્ચે.
માર્ગ ન રહે ને અવશ પડી રહે.
જળને અસુખ થાય પારાવાર
પણ કશું થઈ ન શકે.
થોડે દૂર ટેકરીઓ વચ્ચે ઊગેલ
અમાસ પહેલાંની નોમ-દશમના આછા અજવાળે
કાંઠે આવી ચડે એક જણ
જે પોષાયો હોય
એનાં ધસમસતાં પાણી પીને
કોઈ એક કાળે.
નદીને તો શું કહે એ ?
બેસી ન શકે વધુ વાર ને
પારાવાર અસુખ થતાં ચાલી નીકળે ક્યાંક
નર્યાં નિર્વેદ ને ઉદાસીની આખી સાંજને
નદીના પહેલાંના ઘુઘવાટ ને હાલના અવશ ધૂરકાટને
ગળે બાઝેલી કાંચકી ને ધસતા ડૂમાને રોકીને
એમ,
ચાલી નીકળ્યો છું હું
તારાથી આ કાગળ સુધી.

અખબાર (લઘુકાવ્યો) | રેણુકા દવે

૧

આટલા બધા
ધ્રાસકાઓ, ડૂસકાંઓ, આનંદો અને રોમાંચો
એક જ ત્વચા હેઠળ સાચવતાં
આ અખબારોય
માણસથી કંઈ કમ નથી...!

૨

અખબારના કાળા, ઝીણા અને નીરસ
અક્ષરોની હાર જેમ જ
વહી જતી હોય છે જિંદગી...
એના વિશાળ પટમાં
ઘણું બધું હોય છે, અમથું અમથું...
પણ
આંખ જેને શોધ્યા કરે
એવા ખાસ પ્રસંગો તો સાવ થોડાક
ને
ક્યારેક જ...!

૩

કંઈ જ કહ્યા વિના
ચૂપચાપ
ઊભો રહી જાય છે નવો દિવસ
દ્વારે રોજ,
પોંખાવાની રાહ જોતો,
અખબારની જેમ,
પણ
સાંજ સુધીમાં તો...!!!

૪

‘અંક બંધ’ જેવી
સૂની સવારો,
પછી બીજે દિવસે
‘બેસણું’ના ખાનામાં
ગોઠવાઈ જતી હોય છે.

બાયોમેડિકલ વેસ્ટ | ઈલા આરબ મહેતા

‘અરે અપર્ણા ! વ્હોટ ઈઝ ધિસ ?’ રિન્કુ બોલી ઊઠી !

નમિતાને ઘરે કીટી પાર્ટી હતી. આજ બેએક મહિના પછી સહુ સખીઓ મળતી હતી. બે મહિનામાં વાતોનો સ્ટોક પણ કેટલો બધો થઈ ગયો હતો ! વ્હોટ્સએપ પર તો રોજ સંદેશાની આપ-લે થતી જ હોય પણ નિરાંતના બે કલાકની તો અલગ જ મજા છે ! શાળા, બાળકો, નોકરો, લેટેસ્ટ સેલ, ફિલ્મો વિશેની વાતોમાં સમય આમથી તેમ ફંગોળાતો ગયો.

પછી નમિતાએ બધાને હાઈ-ટી માટે ડાઈનિંગ ટેબલ પાસે બોલાવ્યાં.

ધીમે ધીમે કરતી સહુ સ્ત્રીઓ ટેબલ આસપાસ ઊભી રહી ડિશોમાં વાનગીઓ લેતી હતી ત્યારે રિન્કુનું ધ્યાન અર્પણા પર પડ્યું ને તે બોલી ઊઠી,

‘અરે અપર્ણા ! વ્હોટ ઈઝ ધિસ ?’

બધાં અપર્ણા તરફ જોવા લાગ્યાં. અપર્ણાએ પ્રિન્સેસ કટની ઘેરદાર કુરતી પહેરી હતી પણ તોય તેમાંથી દેખાતા બેબી બન્યને રિન્કુએ જોઈ લીધો હતો.

પછી બધાને ખ્યાલ આવ્યો. અપર્ણા પ્રેગનન્ટ હતી.

‘વાઉ !’ ‘ઓ માય ગોડ !’ ‘અપુ, તું તો છૂપી રુસ્તમ નીકળી !’ જેવા આશ્ચર્ય અને આનંદના ઉદ્ગારોથી બધાંએ અપર્ણાને વધાવી.

પછી ડિશો લઈ પોતપોતાની જગ્યા પર બધાં ગોઠવાતાં બીજો એક રાઉન્ડ શરૂ થયો.

‘અપુ, તેં ખરી હિંમત કરી.’

‘તારે એક બેબી તો છે. પછી આ ન્યૂ કમરની શી જરૂર હતી ?’

‘તું પણ કલ્પુ, જરૂર છે કે નહિ તે તો એ લોકોએ નક્કી કરવાનું !’

‘ના, એમ નહિ. પણ આજકાલ તો એટલી મોંઘવારી છે ને એક ચાઈલ્ડ જ માંડ પરવડે !’

‘હાસ્તો, મારી મુસકાનને હમણાં આઈબી સ્કૂલમાં મૂકી. ફી જાણો છો ?’

‘યસ, વર્ષના છ લાખ રૂપિયા.’

‘બાપ રે ! રીઅલી ?’

‘હા, હમણાંથી મૂકીએ તો આગળ જતાં તેને કેમ્બ્રિજ કે હાવર્ડમાં જવાનું સહેલું પડે.’

અપર્ણા થોડું થોડું હસતી, થોડા હા-નાના સવાલજવાબ કરતી સાંભળી રહી.

‘સોહમ તો સમજદાર છે. પ્રાધ્યાપક છે. તેને વળી આઈબીની શી જરૂર ? તે પોતે જ ભણાવશે.’

‘ચાલો... હવે અપણાને નિરાંતે ખાવા દો. બીજી કોઈ વાત કરો.’ કહી નમિતાએ વાત બીજે વાળી.

કલ્પુ પોતાની ગાડીમાં અપણાને ઘરે ઉતારી ગઈ.

‘જો રિક્ષામાં ક્યાંય ન જતી. ઉબર કે ઓલામાં જજે.’ કલ્પુએ તેને થોડા ગંભીર સૂરે કહ્યું.

‘હા... હા...’

‘શું હા હા કરે છે ! જરા સમજ. આપણે જ આપણાં સગાં સમજી. સાસુ ને વર તો પૈસા બચાવવા માગે પણ તું બરાબર ડોક્ટરના ડાયટ પ્લાનને ફોલો કરજે. કોણ છે ડોક્ટર ?’

‘ડોક્ટર તન્મય જોશી. સોહમના સ્કૂલ ફ્રેન્ડ છે. જિગરી દોસ્ત.’

‘સરસ. ચાલ ત્યારે, ટેઈક કેર.’ કહી કલ્પુ છૂટી પડી.

કલ્પુની વાતથી અપુને ખાસ ખરાબ ન લાગ્યું. થયું, આ લોકો ક્યાં નિર્મળાબહેન કે સોહમને બરાબર ઓળખે છે ? આરાધ્યાના જન્મ વખતે નિર્મળાબહેન વેઈટિંગરૂમમાં કેટલા કલાક બેસી રહેલા ને આરાધ્યાને હાથમાં લઈ કહેલું કે ‘લે પહેલા ખોળાનાં લક્ષ્મી પધાર્યા.’

સોહમે જ ‘આરાધ્યા’ નામ પસંદ કર્યું. ‘હું ઐશ્વર્યાનો ભક્ત છું. એની દીકરી આરાધ્યા તો મારી પણ.’ તેણે હસતાં હસતાં કહેલું.

સોહમે ભલે કહ્યું કે તે ઐશ્વર્યા રાયનો ભક્ત છે પણ અપણા તો એને સાંગોપાંગ ઓળખે છે. સોહમ શાસ્ત્રી. તે એક મેઘાવી, અર્થશાસ્ત્રમાં પીએચ.ડી. થયેલો ને યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવા આપે છે.

તો બીજો સોહમ શાસ્ત્રી સંસ્કૃતનો વિદ્વાન છે. ઉપનિષદો પર પ્રવચનો આપે છે ને અવારનવાર શિવમંદિરમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉત્તમ અંશો સમજાવતા વર્ગો પણ લે છે.

લગ્નના શરૂઆતના દિવસોમાં અપણાએ સોહમને ઈલકાબ આપી દીધો; ‘વાહ ! પ્રોફેસર અને પંડિત !’ ‘ડો. જેકિલ એન્ડ મિસ્ટર હાઈડ.’

‘બે નામ. બે જન્મ. દ્વિજ તો છું જ.’ કહી સોહમે તેને પાસે ખેંચી લીધેલી અને મજાકિયા સૂરમાં કહ્યું, ‘તું અપણા, એક અને અદ્વિતીય. બસ !’

‘આવી ગાંડીધેલી વાત આપણા બે વચ્ચે જ રાખવાની હોં ! આપણાં બાળકો આગળ તો ઉચ્ચતમ શિક્ષણ પામેલા, સંસ્કારી માતા-પિતા જ બનવાનું !’ અપણા હોઠ પર આંગળી મૂકી ચૂપ રહેવાના ઈશારા સાથે બોલી. બન્ને હસી પડ્યાં. તે લગ્નજીવનની શરૂઆતના દિવસો. પછી આરાધ્યા જન્મી. દીકરી જોડે અમેરિકા રહેતાં નીલમબહેન

પણ હવે તેમની સાથે રહેવા આવી ગયાં.

‘મમ્મીને તો જવું જ નહોતું. પણ પછી સુપ્રીતિ પરાણે લઈ ગઈ.’

‘નો પ્રોબ્લેમ.’ અપણાંએ પોતાના જીવનમાં નીલમબહેનને ગોઠવી દીધાં. તેઓ પણ સોહમની જેમ સંસ્કૃત શ્લોકો બોલતાં, ભાગવત, રામાયણના પાઠ કરતાં.

પણ અપણાં તો પોતાના સંસારમાં મજા હતી. રસોઈ, અવનવી વાનગીઓ, વારજતહેવારે કીટી પાર્ટીને પછી આરાધ્યાને માટે ક્વોલિટી ટાઈમ. તેને મિત્રો બતાવવાનાં, એ.બી.સી.ડી. દેખાડવાની, નર્સરી રૂહાઈમ ગવડાવવાનાં – સમય ખંડોમાં વિભાજિત થતો, ફરી જોડાતો, ફરી વિવિધ કામોમાં ટુકડા ટુકડા થઈ જતો.

પછી એક સવારે અપણાંએ સોહમને હળવેથી કહી દીધું, ‘પેલું પારણું જે તમારા ફેન્ડને આપી દીધું છે તે હવે લઈ આવો.’

સોહમનો પ્રતિભાવ શો હતો ? તેણે ન આનંદ વ્યક્ત કર્યો, ન ગુસ્સો.

અપણાં તરફ જોઈ એણે પૂછ્યું, ‘છેલ્લો પિરિયડ ક્યારે હતો ?’

અપણાંએ ડાયરી જોઈ તારીખ કહી. ‘ઓ.કે.’ સોહમે કહ્યું. અપણાં પલંગ પર બેસી રહી, સોહમ મોબાઈલ લઈ બહાર ચાલ્યો ગયો. અપણાંને માટે સમય ફરી ખંડિત થવા લાગ્યો. પણ આ વખતે તેમાં એક નવો ખંડ ઉમેરાયો હતો. તે હતો ગર્ભસંસ્કાર. સવારે નવ વાગ્યે સોહમ આરાધ્યાને ‘લિટલ એન્જલ્સ’ના કે. જી. ક્લાસમાં મૂકી આવતો. અપણાં જરા નવાઈ પામી હતી. ‘અરે તું તો ‘સરસ્વતી વિદ્યાલય’માં મૂકવા માગતો હતો ને ?’

‘હા, પણ જમાના પ્રમાણે ચાલવું પડે. વન હેઝ ટુ બી પ્રેક્ટિકલ.’ સોહમે વાત ડિસમિસ કરતો હોય તેમ હલાવ્યો.

પછી દંપતી નાહીધોઈ ગર્ભસંસ્કાર માટે તૈયાર થતાં હતાં. ઘરમાં નાનું મંદિર હતું. ત્યાં નીચે બે આસનિયાં પાથરી તેઓ સામસામે બેસતાં. વચ્ચે પાટલા પર કંકુ ચોખાનો સ્વસ્તિક, તાંબાના લોટા પર નાળિયેર ગોઠવી, કંકુ-ચોખા લગાડી, ઉપર લાલ ચૂંદડી ઓઢાડી માતાજીની પ્રતિષ્ઠા થતી. સોહમ બોલાવતો, અપણાં પુનરાવર્તન કરતી. યુ-ટ્યૂબ પરથી ગર્ભસંસ્કારના મંત્રો જાણી લીધેલા, જોકે સોહમને તો બધું મોઢે હતું. ‘યા દેવી સર્વ ભૂતેષુ’ ‘વિઘ્નેશ્વરાય સુરપ્રિયાય’ ‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’ ને ક્યારેક સોહમ બીજા શ્લોક બોલતો.

ગર્ભસંસ્કારના શ્લોકો બોલાતા ને અપણાં જાણે તેનાથી ઘેરાતી જતી હતી. તેને લાગતું કે તેની આજુબાજુ કોઈ વાર પ્રકાશની વલયરેખા ઘેરી વળે છે તો કોઈ વાર ગર્ભના અંધારામાં જરા અજવાળું પથરાઈ જાય છે.

સોહમે બરાબર જ સમજાવ્યું હતું કે બાળક માના ઉદરમાં હોય ત્યારથી આ શ્લોકો સાંભળે તો તેના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય તેને ઉષ્મ સંસ્કારો મળે. અત્યારે તે વાત તેને સત્ય લાગતી હતી.

સોહમ કોઈ વાર રવિશંકરની સિતાર વગાડતો તો કોઈ વાર મીરાંનાં ભજનો.

એકઅપ માટે સોહમ તેને લઈ જતો તો કોઈ વાર નીલમબહેન.

તે પોતે પણ સૂતી સૂતી ‘ન્યૂ કમર’ જોડે વાત કરતી. જ્યારે તેના પેટમાં બરાબર લાતો પડતી ત્યારે તે કહેતી,

‘વાર છે, હજી વાર છે માય ડીયર, બહાર આવવાને વાર છે.’

સાત પૂરા થતાં સોહમ અને નીલમબહેન બન્ને સાથે સોનોગ્રાફી માટે આવ્યાં. ડોક્ટર તન્મયના ક્લિનિકમાં જ નીચે સોનોગ્રાફી, સર્જરી માટેની ઓ.ટી. રિકવરી રૂમ – પૂરી વ્યવસ્થા હતી.

સૂતી સૂતી તે સોનોગ્રાફી જોઈ રહી હતી. અરે સાત મહિને પણ પણ આટલું ડેવલપમેન્ટ ! ‘વાર છે, માય ડીયર, વાર છે.’ તે પેટમાંના એક્ટિવ ન્યૂ કમરને કહી રહી હતી.

‘સૂઈ રહે અપર્ણા ! આરામ કર.’ સોહમે કહ્યું. ડૉ. તન્મય ગ્લવૂઝ ને માસ્ક પહેરીને આવ્યા.

યા દેવી... યા દેવી... ઝું નમો ગણપતયે... અપર્ણા ઊંડા અંધારામાં સરતી જતી હતી. શરીર ભીનું ભીનું થવા લાગ્યું. દુઃખાવો... ઓ... ડિલિવરી...

પછી તેણે તદ્દન ભાનસાન ગુમાવી દીધું.

સમય કેટલા ટુકડામાં વહેંચાઈ ગયો ? મિનિટો.. કલાકો... દિવસ... રાત...

આંખો જરા ખૂલતી ને બંધ થઈ જતી હતી. એમાં મોઢામાં બરફનો ટુકડો હતો. ઠંડોગાર... હાશ... ઠંડોગાર... જરા મન ખળભળ્યું... ખૂબ અશક્તિ...

પડખું ફરવા ગઈ. ન ફરાયું. પણ ખાલી પેટમાંથી એક ચિત્કાર ઊઠ્યો. તેણે પેટ પર હાથ ફેરવ્યો. પેટ તો સાવ ખાલી.. બેબી... બેબી ક્યાં ગયું ? સોહમ... સોહમ... જોર કરી બેઠી થઈ ગઈ. પેટે તો સાવ આજુબાજુ જોયું. ડિલિવરી થઈ ગઈ ? શું સિઝેરિયન પેટ પર પાટો છે ? હજી લોહી વહી રહ્યું છે..

‘સ્ટબર્ન બેબી...’ સોહમનો અવાજ... સોહમ્... સિસ્ટર...’

ખાટલા પરથી ઊતરવા ગઈ. સિસ્ટરે પકડી લીધી. ‘શાંત થાવ મેડમ... શાંત થાવ.’

‘સિસ્ટર, મારું બેબી...’ તે ચારે તરફ જોઈ રહી.

સિસ્ટરે તેને પંપાળી : ‘આરામ કરો.’

‘પણ... મારું ચાઈલ્ડ...’

સિસ્ટરે તેને પંપાળી. કહ્યું, ‘તમારી દીકરી સ્ટીલ બોર્ન હતી. પેટમાં મરી ગઈ હતી.’

‘સ્ટીલ બોર્ન... પણ.. મને તો લાતો મારતી હતી.’ અપર્ણા ફાટી આંખે સપાટ પેટને જોઈ રહી.

સોહમ રૂમમાં આવ્યો. તે ચીખી ઊઠી. ‘સોહમ્... શું થયું ?.. બેબી તો.. સિસ્ટર કહે છે સ્ટીલ બોર્ન હતી ! પણ.. નો... તન્મયને પૂછ. મારે એને જોવી છે...’

સોહમે તેને હોઠ પર આંગળી મૂકી શાંત થવા જણાવ્યું. ‘બેબીને જોવી નથી. દુઃખ થાય.’

ત્યાં નીલમબહેન આવ્યાં. સોહમ મજબૂત છાતીવાળો પુરુષ હતો. અપર્ણાનાં આંસુ લૂછી નાખ્યાં. તેને હાથ પકડી ઉઠાડી. નીલમબહેને બીજો હાથ પકડ્યો. અશક્તિ લાગતી હતી. જરા લથડિયાં ખાતી તે લિફ્ટમાં નીચે ઊતરી.

ઊતરતી સાંજ હતી. ગાડીનું પાર્કિંગ મકાનના પાછલા ભાગમાં હતું. ધીરે ધીરે તેઓ પાછલી બાજુ ગયા. સોહમ આગળ ગાડી સ્ટાર્ટ કરવા ગયો.

પેટમાં બુઠ્ઠી વેદના થતી હતી. પેન્ટ નીચે ઊતરી પડતું હતું. તે પકડવા મથતી હતી.

અચાનક તેને કામે મોટા અવાજો અથડાયા. ‘છોડ... છોડ...’ પુરુષો બરાડા પાડતા પાછળથી દોડતા આવતા હતા.

અપર્ણાના પગ પાસેથી એક જાનવર દોડતું પસાર થયું. તે જરા લથડી, સ્વસ્થ થઈ ને જોયું. એક જબરજસ્ત મોટો બિલાડો મોઢામાં કંઈ લઈને દોડતો હતો. પાછળથી દોડતા આવતા વોર્ડબોયે તેના તરફ ચંપલ ફેંક્યું, બૂમ પાડી, ‘છોડ..’

અપર્ણા ફાટી આંખે જોઈ રહી. શું હતું બિલાડીના મોંમાં? ઓ.. ઓ.. એના મોઢામાં માંસનો લોચો... ઓ... આ તો છોકરું છે... આ માથું, અરે બે પગ... હાથ... થોડા વાળ પણ... છે તો હથેળીથી થોડું મોટું...

અપર્ણા ધ્રુજવા લાગી. ખાલી પેટે પોકાર કર્યો.. ‘મારી દીકરી... મારી બેબી...’ ‘સોહમ... સોહમ...’ તે ચીસ પાડવા લાગી. ત્યાં સુધીમાં એક વોર્ડબોય તેની પાસે આવ્યો.

‘અરે મેડમ ! ગાભરુ નકા. આ તો બાયોમેડિકલ વેસ્ટ છે.’

ત્યાં સુધીમાં બીજા વોર્ડબોયે બિલાડીના મોઢામાંથી ગર્ભ છોડાવી ત્યાં આવી પહોંચેલી ટ્રોલીમાં ફગાવ્યો.

અપર્ણા ચીસ પાડી ઊઠી. સોહમ આવી પહોંચ્યો હતો. ત્યાં બીજો વોર્ડબોય પણ આવી ગયો.

‘અરે મેડમ, આ તો બાયોમેડિકલ વેસ્ટ છે. પેટમાંના ટ્યૂમર, કાપી નાખેલાં ગૂમડાં, ચામડીઓ, અબોર્શનનાં ફીટસ.. લોહીવાળાં ગોઝ, કોટન..’ અપર્ણાને ચક્કર આવ્યા.

‘ચાલ. શાંત થા. કહ્યું ને કે આ બાયોમેડિકલ વેસ્ટ છે. તે લોકો નિકાલ કરશે.’

‘ચાલ હવે.’ તેને બરાબર જીલી નીલમબહેન મોટર તરફ જવા લાગ્યાં.

સોહમે તેને પકડવા હાથ લંબાવ્યો પણ અપર્ણાએ ન ઝાલ્યો.

‘હાથ કાળા છે,’ તે બબડી.

‘ઓ હા... ગાડી સ્ટાર્ટ નહોતી થતી એટલે મશીન ખોલવું પડ્યું.’ સોહમે કહ્યું. હાથ તરફ જોયું. હાથ કાળા હતા.

અપર્ણા એકલી જ ગાડી તરફ ચાલવા લાગી.

એસ્કેલેટર | દક્ષા પટેલ

‘મમ્મી, બારી પાસેની અને તેના પછીની સીટ આપણી છે. તું બારી પાસે અંદર જતી રહે, હું બહારની બાજુ બેસીશ.’ અમિતા સાયવીને અંદર ઘૂસી બારી પાસેની સીટ પર બેસી ગઈ. બારીના કાચમાંથી બહાર જોયું તો ઝગારા મારતા અજવાળાએ આંખો આંજી દીધી. તેની આંખો બંધ થઈ ગઈ. અંદરથી જાણે કોઈ બોલતું સંભળાયું, ‘અમિતા, ખબર છે ને ક્યાં જાય છે ? શા માટે જાય છે ? આજે આટલા વર્ષે ?’ તે ગભરાઈ ગઈ. ફટ કરતી આંખો ઊઘડી ગઈ. આસપાસ જોવા લાગી. મુસાફરો આવી રહેલા. ધીમે ધીમે ગોઠવાતા હતા. અવરજવરનો અવાજ, લગેજ મૂકવાનો અવાજ ચાલુ હતો પણ ટ્રેન જેવો નહીં. કદાચ વિમાનની મુસાફરી શિસ્તસભ્યતા પરાણે પળાવતી હશે.

સીટબેલ્ટ બાંધવાની જાહેરાત થઈ. સાથે સાથે સીટબેલ્ટ બાંધવાની રીત બતાવવા રૂપાળી એરહોસ્ટેસ બેલ્ટ લઈને બધાં જોઈ શકે તેમ વચ્ચે ઊભી રહી. બે ભાષામાં ડેમોન્સ્ટ્રેશન પૂરું થયું. બધાંએ ટપોટપ સીટબેલ્ટ બાંધી લીધા. અમિતા હજુ એમ જ બેઠી હતી. કદાચ નવી જગા માટે પોતાની જાતને તૈયાર કરી રહી હતી. શ્યામે તેને હલાવીને કહ્યું, ‘મમ્મી સીટબેલ્ટ બાંધી દે. વિમાન ચાલશે. જો એરહોસ્ટેસ બધાના બેલ્ટ ચેક કરી રહી છે.’

અમિતાને આમ સીટ સાથે બંધાઈ. જવાનો વિચાર અકળાવનારો લાગ્યો. બંધાવવાની વાત નાનપણથી જ ગમતી નહી. સરસ મજાની સ્ફૂલભંગમાં નોટયોપડી ભરવાને બદલે હાથમાં ખુલ્લા લઈ જતી, બૂટ કે સેન્ડલ તો પહેર્યા જ નથી, પલંગને બદલે સૂવાનું પણ જમીન પર પથારી પાથરીને અને સાવ એકલી મનફાવે તેમ હરતીફરતી.

તેના વાળ ઘણા લાંબા હતા, પણ બાને ચોટલો ગૂંથવા દેતી નહીં. કોલેજમાં બધા તેના વાળ પર ફિદા હતા. વાસુ જોડે લાંબા વાળને લીધે પરિચય થયેલો. લગન પછી વાસુને કંઈક વાંકું પડે કે તેના વાળ જોરથી ખેંચતો. કદીક પાતળી લટ પકડી ઝાટકો મારી ખેંચી કાઢતો. તે પીડાથી ચીસ પાડી ઊઠતી. ક્યારેક તો તેના લાંબા વાળ તેના ગળે ટૂંપો દેતો હોય તેમ વીંટાળી દઈ ડરાવતો, તે ગૂંગળાઈ જતી... રડી પડતી.. તેને રડતી મૂકી વાસુ દરવાજો પછાડી જતો રહેતો. તેણે પોતાના બોબ્સહેર પર હળવેથી હાથ ફેરવી બારી બહાર જોયું.

વિમાન રન-વે પર દોડી રહ્યું છે. ધીમે ધીમે ઝડપ વધી રહી છે. તેને ઝડપ ગમતી. તેની સાઈકલ ઘરેથી તીરની જેમ છૂટતી, ને ઘડીક વારમાં કોલેજ પહોંચી જતી. કોલેજના ચોથા માળે ક્લાસરૂમ, પણ પગથિયાં એમ ચડતી જાણે એસ્કેલટર પર ઊભી હોય. વિમાનની ઝડપ ઓર વધી, અવાજ બદલાયો... જાણીતો લાગ્યો. ખૂબ ઝડપથી ફરતાં મેરી-ગો-રાઉન્ડ જેવો. એક વાર મેળામાં જીદ કરીને મોટા મેરી-ગો-રાઉન્ડમાં એકલી બેઠેલી. શરૂમાં આ વિશાળ ચગડોળ ધીમે ધીમે ફરતું તું. ચોપાસનું બધું નિરાંતે જોઈ-ઓળખી શકાય તેટલું ધીમું. ધીરે ધીરે ઝડપ વધવા લાગી. ચગડોળનો અને બેઠેલા લોકોના અવાજ વધવા લાગ્યા. ઝડપ એટલી વધી કે આસપાસનું બધું એકાકાર થઈ ગયું. ઉપરનીચેનો ભેદ ભૂંસાઈ ગયો. પેટમાં વળ પડવા લાગ્યા. જીવ ગભરાવા લાગ્યો.

ટ્રોલીનો હાથો મજબૂતાઈથી પકડી આંખો બંધ કરી દીધી.

વિમાનની ઝડપ અસાધારણ વધી. તેણે સીટનો હાથો જોરથી પકડી લીધો. આંખો બંધ કરી દીધી. વાસુનો અવાજ મોટો ને મોટો થવા લાગ્યો. અવાજ નજીક આવતો લાગ્યો. તેનું શરીર ડરથી સંકોચાઈ ગયું. ખુરશીનો હાથો પકડી, પગ ઉપર ચઢાવી દીધા. જોરદાર થપ્પડની રાહ જોવા લાગી. બરાડાની સખ્ત્રાઈ વધવા લાગી. જોરજોરથી ખુરશી હલવા લાગી. હમણાં પડી જવાશે તેવો ભય લાગ્યો. છેલ્લા આંચકા સાથે ખુરશી સ્થિર થઈ. શૂન્યાવકાશનો અનુભવ થયો. આંખો ઉઘાડી.. હળવા આંચકા સાથે વિમાન હવામાં ઊંચકાયું. ઝડપભેર ઊંચે ચઢવા લાગ્યું. સ્હેજ ડર જેવું લાગ્યું. થોડી વારમાં રાગે પડી ગયું. તરત સીટબેલ્ટ ખોલી નાખ્યા.

‘મમ્મી, કેટલા વાગે પહોંચીશું ? તારી પાસે સરનામું તો છે ને ?’

‘હા.’

‘કેમ છે હવે ? તારે શું વાત થઈ ?’

‘હાર્ટ એટેક. સારવાર ચાલુ છે.’

‘આપણે જવું જ જોઈએ ને !’

‘જઈએ તો છીએ... હવે શું છે ?’

‘નક્કી કરવામાં એક દિવસ ખોટો બગાડ્યો.’

‘બસ, હવે ચૂપ કર.’

શ્યામ ચૂપ થઈ ગયો. તેને વાસુ વિશે નામ અને સંબંધ સિવાયની કોઈ માહિતી નહોતી. રોજ સ્કૂલે જતાં રસ્તો કોંસ કરતી વખતે કદીક યાદ આવી જતું કે સાવ નાનો હતો ત્યારે રસ્તો કોંસ કરતી વખતે પપ્પા તેને ઊંચકી લેતા’તા. અંધારામાં બીક લાગતી ત્યારે પપ્પા યાદ આવતા. નાનપણમાં તેની ઉંમરનાં બાળકો કરતાં કંઈક અલગ કરીને બધાને આશ્ચર્યમાં મૂકી દેતો ત્યારે કદીક મમ્મીને બોલતાં સાંભળેલી : અસલ તેના પપ્પા જેવો છે. મોટા થતાં રોજ અરીસામાં જોતાં સમજાઈ ગયેલું કે તે તેની મમ્મી જેવો બિલકુલ નથી, એટલે ચોક્કસ પપ્પા જેવો જ હશે.

અમિતાએ પોતાના માથા ઉપરના બોર્ડની સ્વિચ ફેરવી વાંચવા માટે લાઈટ ચાલુ કરી અને એ.સી. ધીમું કર્યું. શ્યામ આશ્ચર્યથી મમ્મીને જોઈ રહ્યો. અમિતાને વાસુએ શિખવાડેલું. પહેલી વાર તે જ વિમાનમાં લઈ ગયેલો. જાદુગરની જેમ વાસુએ વિમાનની નાનકડી બારીનું શટર ખોલ્યું કે બારીના પારદર્શક કાચ પાસે સોનેરી પીળા રંગનો અગાધ અવકાશ ઝળહળવા લાગ્યો. તે વિસ્મયથી જોઈ જ રહી. વિમાન જાણે સ્થિર થઈ ગયું હોય તેમ લાગ્યું. વાસુએ નીચે જોવા કહ્યું. ઓહોહો... વાદળોના ઢગલેઢગલા. રૂ જેવા આ ઢગલામાં કૂદકા મારવાનું મન થઈ આવ્યું. ભોંય વગરના આકાશમાં દોડવાની ઈચ્છા થઈ. વાસુનો હાથ જોરથી પકડી લીધો. મનગમતા આ સમયને સ્થિર કરી દેવાની ઈચ્છા થઈ આવી. લગલગાટ ત્રણ કલાકની આ સ્વર્ગયાત્રાના અનુભવને દિવસો સુધી વાગોળતી રહી.

રોજ સાંજ પડે આથમણા આકાશે પલટાતા રંગો ને આકાર બદલતાં વાદળોને અપલક જોયા કરતી. પોતાની મનગમતી દુનિયાને અનુભવતી ને ઘણો રોમાંચ થતો. પણ રાતના અંધારામાં દારૂ પીને આવેલા વાસુના વર્તનમાં બધું જ ડૂબી જતું. મનગમતાં સપનાં તેના બ્રૂમબરાડા ને ધોલધપાટમાં રોળાઈ જતાં. વિમાનમાં અવાજ વધ્યો, લોકોનો સળવળાટ વધ્યો. તે સતર્ક થઈ. આજે પંદર વર્ષે ફરી વિમાનની મુસાફરી કરી રહી છે તે પણ વાસુ માટે.

વિમાન લેન્ડિંગની જાહેરાત થઈ. ફરી એક વાર તેણે જાતને સીટબેલ્ટથી બાંધી. વિમાન રન-વે પર દોડવા લાગ્યું. તેના વિચારોની ગતિ વધી. ઘણા વર્ષો પહેલાં કોર્ટમાં જોયેલો. ડિવોર્સ વખતે. છેલ્લી વાર. તે પહેલી નજરમાં ઓળખી શકશે ? કેવો દેખાતો હશે ? તેના કરતાં પંદર વર્ષ મટો. સાથે વ્યસન... સાથે કોણ હશે ? ફોન પર ડોક્ટરે કહેલું પેશન્ટ એકલો છે. પંદર વર્ષમાં શું બન્યું હશે તેની જિંદગીમાં ? આ બધું મારે શા માટે વિચારવું જોઈએ ? તેણે વિચારોને બ્રેક મારી.

એરપોર્ટના ટેક્સી-સ્ટેન્ડ પર પહોંચી ગયાં. દવાખાનાનું સરનામું બતાવી ટેક્સી કરી. અજાણ્યા શહેરના અજાણ્યા રસ્તા પર ટેક્સી સડસડાટ દોડવા લાગી. વીતેલાં વર્ષો નજર સામે પસાર થવા લાગ્યાં. વાસુ જોડે લગ્ન કરવાથી મમ્મી-પપ્પાએ કરેલો બહિષ્કાર, ભાઈઓનો ઉગ્ર વિરોધ, કુટુંબ સાથે વિચ્છેદ, સૌનો તિરસ્કાર, સમાજની આકરી ટીકાઓ... આ બધાંથી નાનકડા શ્યામને થતો અન્યાય. કેટલી વાર ભાંગી પડેલી.

ઘણી વાર જીવન ટૂંકાવી દેવાનો વિચાર કરેલો. પણ શ્યામે તેને બાંધી રાખી. પોતાનું નામ બદલી કાઢેલું. પણ દીકરાના નામ સાથે વાસુનું નામ જોડાયેલું રહ્યું.

શ્યામ બધી રીતે અસલ વાસુ જેવો. તે પંદર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધીમાં ત્રણ વાર ઘર બદલ્યું. ત્રણે ઘરે તેના ઘણા મિત્રો, સોસાયટીના અને સ્કૂલના. અવારનવાર બધાને મળે, તેમના ફોન આવે ને વારેતહેવારે તેમના જ ઘરે જાય. બધે સાઈકલ પર ફરે. વાસુ જેવો પ્રવાસી. નોકરીમાં ટ્રાન્સફરની વાત આવે કે તરત વાસુ સામે ચાલીને સ્વીકારી લે. ગમે તે શહેરમાં કે ગામડામાં બધે જવા રાજી. લગ્ન પછી દર વર્ષે નવાં નવાં શહેરોમાં ટ્રાન્સફર માંગીને લીધેલી. તે સમજાવતો દરેક સ્થળને, સ્થળના લોકોને પોતાની આગવી ઓળખ હોય છે. એક સ્થળે આખું જીવન વિતાવી દેવાનું પસંદ નથી. નવાં સ્થળો, નવા લોકો ને બધું જ નવું. દર વખતે નવેસરથી શરૂ કરવાની મજા જ કંઈ ઓર છે. આજે તેના કારણે જ આ નવા શહેરમાં આવી છે.

સડસડાટ દોડતી ટેક્સી એક મોટા કેમ્પસ આગળ અટકી. ‘બહેનજી, દવાખાનું આવી ગયું.’ શ્યામ ઝટ દઈને ટેક્સીનો દરવાજો ખોલી બહાર નીકળી ઝાંપામાં દાખલ થઈ ગયો. તેને રોકવા અમિતાએ પાડેલી બ્રૂમ હવામાં ફેલાઈ ગઈ. ટેક્સી ઊપડી ગઈ. તે નાનકડી હેન્ડબેગ સાથે ત્યાં જ જડાઈ ગઈ. આંખે અંધારાં આવી ગયાં. આંખો બંધ કરી દીધી.

પંદર વર્ષ પહેલાં ત્રણ વર્ષના શ્યામ સાથે આમ જ રસ્તા પર ઊભેલી. તેના લગ્નને હજી માંડ ચાર વર્ષ થવામાં હતાં. તે બીજી સ્ત્રી ઘરમાં લાવેલો... જોરથી પવન ફૂંકાયો.

ધૂળ ઊડી. તે ઝડપથી દરવાજામાં ઘૂસી રૂમ તરફ ચાલવા લાગી. શ્યામ બારણે જ ઊભેલો.

તેના પગ રૂમના બારણે જ જડાઈ ગયા. સામે પલંગ પર ફેલાઈને પડેલું શરીર, દરવાજા તરફ નમી પડેલું માથું, દરવાજાને તાકતી આંખો, કંઈક બોલવા ઉઘાડ્યું હોય તેવું અધખુલ્લું મોઢું... બે ડોક્ટર ને ચાર બીજા મદદનીશ.

‘મૈડમ, તમે જ અમિતા ?’

‘હા.’

‘અંદર આવો, તમારી જ રાહ જુએ છે.’

શ્યામ અંદર દોડી ગયો. અમિતા પાસે ગઈ. તેનું માથું ઓશીકા પર ગોઠવ્યું, ડોક્ટરની મદદથી હાથપગ સરખા કરી શરીરને ગોઠવ્યું. જાણે વૃદ્ધ માણસનું શરીર. હાડપિંજર જેવા શરીરને જોઈ રહી. વાસુની આંખો, તેના ચહેરા પર સ્થિર થયેલી. શ્યામે હલાવીને કહ્યું, ‘મમ્મી’. તેણે વાસુના ચહેરા પર નજર સ્થિર કરી. આંખો ધીર-ગંભીર દરિયા જેવી, નજર મળતાં સ્હેજ સ્હેજ હલતા, ધીરે ધીરે પગને પલાળતાં હળવાં મોજાં ઊઠવા લાગ્યાં. તે ધીમે ધીમે પલળવા લાગી. વાસુની આંખોમાં આજીજીની આંધી ઊઠી.

તે ઝડપથી પલંગ પર બેસી ગઈ. વાસુનું માથું પોતાના ખોળામાં લઈ માથા પર હાથ ફેરવવા લાગી. તેણે શ્યામની મદદથી હાથ અમિતાના ગળે વીંટાળ્યો. અમિતાએ હાથ પસવાર્યો. તેના સૂકા હોઠ પાણીથી ભીના કરી, પાણી પિવડાવ્યું. વાસુની આંખો તેની આંખોમાં સ્થિર થઈ, ઝળઝળિયાં આંસુ બની વહે તે પહેલાં માથું ઢળી પડ્યું. બધું જ પલકારામાં પૂરું થઈ ગયું.

શ્યામે ટેબલ પર પડેલા પપ્પાનાં ચશમાં લઈ લીધાં. પેન્ટના એક ખિસ્સામાંથી નીકળેલી કાંડાઘડિયાળ જોતાં જ બાળપણમાં ઘણી વાર અંધારામાં ચમકતું ઘડિયાળ જોયાની સ્મૃતિ તાજ થઈ ગઈ. ઝટ કરતી ઘડિયાળ લઈ લીધી. બીજા ખિસ્સામાંથી પાકીટ નીકળ્યું. ડોક્ટરે અમિતા સામે ધર્યું. શ્યામે લીધું. ખોલ્યું તો એક બાજુના પાનામાં લાંબા કાળા છૂટા વાળવાળી છોકરીનો ફોટો. તેને નવાઈ લાગી.

‘મમ્મી, જો તો આ કોનો ફોટો છે ?’

અમિતાએ ફોટો જોયો અને બોલી, ‘ખબર નથી.’

તે હેન્ડબેગ ઉપાડી ચાલવા લાગી.

નિરંજન ભગત અનુસર્જિત અને અપ્રકાશિત,
રવીન્દ્રનાથનું વૈશ્વિક રાષ્ટ્રગીત*

શૈલેષ પારેખ

ચિત્તને જ્યાં ભય ન હોય
ઉન્નત શિર રહે,
જ્ઞાન સૌ કોઈ મુક્ત લહે.
ભીતો જહીં ઘર કેરી
જગને ના વળે ઘેરી
જેવી હેયે તેવી જહીં
હોઠ પરે વાણી વહે. ચિત્તને૦
સકળ જ્યાં કર્મધારા
છલકાવે ચારે આરા
વાસનાનો વહ્નિ તહીં
મનને ના સ્હેજ દહે.
આનંદ ચિંતાના નેતા —
રૂપે જહીં તમે રહેતા,
એવા સ્વર્ગે જાગે સહુ
પ્રભુ ! ભલે ઘાત સહે... ચિત્તને૦

- રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

અનુસર્જન : નિરંજન ભગત

નોંધ :

૧૯૦૧માં પ્રકાશિત રવીન્દ્રનાથના કાવ્યસંગ્રહ, 'નૈવેદ્ય'માં ૭૨મા કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિ હતી : ચિત્ત જેથા ભયશૂન્ય, ઉચ્ચ જેથા શિર. ચતુર્દશાક્ષરી ૧૪ પંક્તિનું — બંગાળી પયાર છંદમાં સોનેટ કહી શકાય ? — આ કાવ્ય બંગાળીમાં પ્રચલિત જરૂર થયું. પણ તેનો રવીન્દ્રનાથે કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ — અંગ્રેજી 'ગીતાંજલિ'નું ઉપમું કાવ્ય : વહેર ધ માઈન્ડ ઈઝ વિધાઉટ ફીઅર. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કદાચ રવીન્દ્રનાથની સૌથી વધારે પ્રચલિત રચના હોઈ શકે.

અમદાવાદની રચના સ્કૂલના સંસ્થાપક, પન્નાબહેન શ્રેણિક લાલભાઈના

અનુરોધથી નિરંજન ભગતે આ કાવ્યનું ગેય અનુસર્જન કર્યું હતું અને તે શાળાના ગીત તરીકે સૌ વિદ્યાર્થીઓ આજ સુધી રોજ ગાતા આવ્યા છે. શાળાના તે સમયના સંગીતશિક્ષક, સુરેન્દ્ર જેટલી, જેઓ અમદાવાદમાં રવીન્દ્ર સંગીત પણ શીખવતા હતા, તેમણે આ અનુસર્જનના શબ્દોનું ભૈરવી રાગમાં સ્વરાંકન કર્યું હતું.

બે મુદ્દા ધ્યાન ઉપર લાવવા માગું છું. સ્કૂલ આ ગીતને અંગ્રેજી કાવ્યનો અનુવાદ માને છે પણ હકીકતમાં નિરંજન ભગતનું અનુસર્જન બંગાળી કાવ્ય ઉપર આધારિત છે. અંતિમ પંક્તિમાં આવતી ‘ઘાત’ની વાત અંગ્રેજી કાવ્યમાં આવતી નથી. બીજી વાત – નિરંજન ભગતે કરેલી ‘વાસનાના વહ્નિ’ની વાત અંગ્રેજી કે બંગાળી કાવ્યમાં આવતી નથી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો

નવો ઈ-મેઇલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઇલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈમેઇલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઇલ આઈડી :

parabgps@gmail.com

તર્ક નહીં, કવિકલ્પનાનું સૌંદર્ય

રમણ સોની

ઉમા-મહેશ્વર

(શિખરિણી)

‘અરે ભોળા સ્વામી ! પ્રથમથી જ હું જાણતી હતી,
ઠગાવાના છો જી જલધિમથને વ્હંચણી મહી.
જુઓ ઈન્દ્રે લીધો તુરગમણિ ઉચ્ચૈઃશ્રવસ, ને
વળી લીધો ઐરાવત જગતના કૌતુક સમો;
લીધી કૃષ્ણે લક્ષ્મી, હિમ સમ લીધો શંખ ધવલ,
અને છૂટો મૂક્યો શશિયર સુધાનાં કિરણનો.
બધાએ ભોગા થૈ અમૃત, તમને છેતરી, પીધું
અને — ‘ભૂલે ! ભૂલે ! અમૃત ઉદધિનું વસત શી ?
રહી જેને ભાગ્યે અનુપમ સુધા આ અધરની !’
‘રહો, જાણ્યા એ તો, જગ મહીં બધે છેતરઈને
શીખ્યા છો આવીને ઘરની ઘરુણી એક ઠગતાં.
બીજું તો જાણે કે ઠીક જ, વિષ પીધું ક્યમ કહો?
બન્યું એ તો એવું, કની સખી ! તહીં મંથન સમે,
દીઠી મેં આલિંગી જલનિધિસુતા કૃષ્ણતનુને,
અને કાળા કંઠે સુભગ કર એવો ભજી રહ્યો,
મને મારા કંઠે મન થયું બસ એ રંગ ધરવા, —
મૂકી જો આ બાહુ, ઘન મહીં ન વિદ્યુત સમ દીસે ?’
તહીં વિશ્વે આખે પ્રણયઘન નિઃસીમ ઊલટ્યો;
અને એ આશ્લેષે વિષ જગતનું સાર્થક બન્યું !

— રામનારાયણ પાઠક ‘શેષ’

(શેષનાં કાવ્યો, ૧૯૩૮)

કાવ્યમાં વાણી અને અર્થ સંયોજાય છે, એમનું સાયુજ્ય રચાય છે એના દૃષ્ટાંત તરીકે કાલિદાસે પાર્વતી અને પરમેશ્વરને સ્મર્યાં હતાં — વાગર્થૌ ઇવ સંપૃક્તૌ... પાર્વતીપરમેશ્વરૌ (— ‘કુમારસંભવમ્’) આપણાં પુરા-કથા-વિશ્વમાં, ઐક્ય સુધી જતી સંવાદિતાનું પ્રતીક છે

આ દંપતી — અર્ધનારી-નટेश्वરના કલ્પનમાં એ ઘૂંટાઈને પ્રત્યક્ષ બનેલું છે.

અહીં, ‘શેષ’ના આ કાવ્યમાં એ પાર્વતી-પરમેશ્વર ઉમા-મહેશ્વર રૂપે પ્રગટ થાય છે. પણ કવિએ એમને પુરા-લોકમાંથી, એમના પૂરા અસબાબ સાથે, વ્યવહાર-લોકમાં અવતાર્યા છે. એ જાણે કે વર્તમાન ગૃહિણી-ગૃહસ્થ રૂપે વિરાજે છે. ગૃહસ્થ જરાક ‘એવા’ જ છે —

‘અરે ભોળા સ્વામી...’

પ્રેમાળ પણ અકળાયેલી પત્નીના ઠપકાનો છંદાવતાર તો જુઓ !

‘.... પ્રથમથી જ હું જાણતી હતી,
ઠગાવાનો છો જી, જલધિમથને ળેંચણી મહી.’

‘પ્રથમ’ અને ‘જલધિમથને’ જેવા પુરાકાલીન તત્સમ શબ્દોની વચ્ચે ‘ઠગાવાના છો જી’નો તળલ્લેકો સાંભળો. ઉમાજી કહે છે, વરજી, તમારાં લખ્ખણ મૂળથી જ એવાં, પેલ્લેથી જ આવા લઘરા (એ જ વ્યાઘ્રચર્મ, ને ભસ્મલેપન, ને સર્પજૂથ) અને અવ્યવહારુ, ભોળા. એટલે જ ને, બીજા બધા કેવું કેવું પડાવી ગયા, સમુદ્રમંથન ટાણે! ઈન્દ્ર ઉચ્ચે:શ્રવા લઈ ગયા — ઊંચા સાવધ કાનવાળો ઉત્તમ અશ્વ, ‘તુરગમણિ’; અને વળી જગતના એક વિરલ વિસ્મય જેવો ઐરાવત હાથી પણ એ જ પડાવી ગયા. તમે જુઓ, સમુદ્રની પુત્રી લક્ષ્મીને પણ પેલા કૃષ્ણ ઉપાડી ગયા [એમ થાય છે કે, એની ઈર્ષા પાર્વતીને શા સારુ થઈ હશે ?]. એ તો બધું ગયું પણ ભોળાનાથ, તમે શું કરતા હતા કે અમૃત પણ તમારે ભાગે ન આવ્યું ? —

‘બધાએ ભેગા થૈ અમૃત, તમને છેતરી, પીધું.’

ધ્યાનમાં આવ્યું જ હશે કે કવિએ ‘તમને છેતરી’ એ શબ્દો છંદોક્તિમાં કેવી માર્મિક જગાએ ગોઠવ્યા છે — બે અલ્પવિરામોની વચ્ચે ! બોલચાલની ભાષાનો તારસ્વરે જતો ઉદ્ગાર કેટલા ભારપૂર્વક બે ક્રિયારૂપોને સાથે મૂકે છે : ઉમા કહે છે — ‘તમને છેતર્યા, ને સૌએ પીધું. કંઈ સમજાયું ?’

ઉમાને તો હજુ ઘણું કહેવું છે. ટમી પંક્તિ શરૂ થાય છે — ‘અને -’ પણ ઓચિંતા જ, બીજી શ્રુતિએ જ યતિ-ભંગિમા કરીને કવિ — અને શંકર-ઉમાને અધવચ્ચે જ અટકાવી દે છે. ‘— ભૂલે ! ભૂલે !’ અરે દેવી, તારી ભૂલ થાય છે.’ જેને આપણે — અને ઉમાએ પણ — ભોળો અને બેધ્યાન નાયક ધાર્યો હતો એ નાયક, ગૌરીશંકર, તો શૃંગારદક્ષ, રોમેન્ટિક નીકળ્યો ! કહે છે, અરે પ્રિયે, તારા આ અધરની સુધા (અ-મૃત) આગળ વળી એ દરિયાનું અમૃત [જરીક ખારું હશે શું ?] એ તે શી વિસાતમાં — ‘અમૃત ઉદધિનું વસત શી ?’ અમે, આવી મીઠી સુધાનું પાન કરનારા, તે વળી એ દરિયામૃત માટે વલખાં મારીએ ? ઝૂંટાઝૂંટી કરીએ ?

વાહ, શી અકાટ્ય દલીલ છે મહેશ્વરની! પણ ગૃહિણી પાસે હજુ, ઊલટતપાસનું એક મહાશસ્ત્ર છે. ગૃહિણીનો છણકો સંસ્કૃત વૃત્તની યુસ્તીને પ્રવાહમાં તરતી કરી દે છે. ઉમા જાણે કે કહે છે — ખસો, હવે વાતને ખોટેખોટી આડે પાટે ન ચડાવો —

‘રહો, જાણ્યા એ તો, જગ મહી બધે, છેતરઈને,
શીખ્યા છો, આવીને, ઘરની ઘરુણી એક, ઠગતાં...’

પંક્તિઓમાં બધે અલ્પવિરામો મેં ઉમેર્યા છે, કેમ કે, છણકો અને રીસ અને આછું ડૂસકું — એ બધું ઉમેરાયેલું છે આ અદ્ભુત ઉક્તિમાં. અટકીઅટકીને, ભાર મૂકીમૂકીને ઉમા અંતરોદ્ગાર કાઢે છે — ઓળખું ને તમને, આખી દુનિયાથી છેતરાઈને આવવું ને પછી પોતાની જ ગણાય એની આગળ બધાં બહાનાં બતાવવાં. ‘ઘરની ઘરુણી’નો અર્થલય વર્ણલયમાં કલવાઈને સ્વાદ બન્યો છે.

પણ પછી, જરાક સ્વસ્થ થઈને, ઉમા એક સોંસરું, પોઈન્ટ બ્લેન્ક પ્રશ્ન-નિશાન તાકે છે —

‘બીજું તો જાણે કે ઠીક જ, વિષ પીધું ક્યમ, કહો ?’

પત્નીનો મૂળ વાંધો, મહેશ્વરનો મહા અપરાધ, આ જ છે — બીજું બધું જવા દો ને, વહેંચણીમાં છેતરાયા, કશું જ ન લીધું, ભલે; અમૃતપાનથીય છેટા રહ્યા, ઠીક છે, હવે જે થયું તે. — પણ, આ ? આ તમને કોણે કહ્યું હતું ? એક કામ કર્યું તેયે વિષ-પાન ? બધા આઘા બસી ગયા ને એક તમે જ ? શા માટે ? અમારો વિચારસરખોય ન કર્યો ? કેમ ? ‘—ક્યમ, કહો ?’ એ બે શબ્દોમાં આટલાબધા પ્રશ્નો ભળેલા છે, ગૃહિણી ઉમાદેવીના....

નાયક નિરુત્તર ? ના, ગૂંચવાયાનો જરીક અભિનય એ કરી લે છે — ‘બન્યું એ તો એવું કની, સખી !’ (ઘરેળુ લહેકાવાળી આ પંક્તિમાં, છપાયેલા કાવ્યમાં અલ્પવિરામ ખોટી જગાએ છે, યતિવિરામને લીધે આવી ગયું લાગે છે. ‘એવું’ પછી છે એ ‘કની’ પછી હોય એ યોગ્ય છે.) ખુલાસાની આવી શરૂઆત જોતાં લાગે કે મહેશ્વર મુશ્કેલીમાં મુકાયા! પરંતુ આ શૂંગારદક્ષ નાયક, વિષ-પાન માટેનું એક ચતુર-રમણીય કારણ રજૂ કરે છે. કહે છે —

‘દીઠી મેં આલિંગી જલનિષિસુતા કૃષ્ણતનુને,
અને કાળા કંઠે સુભગ કર એવો ભજી રહ્યો...’

સમુદ્રસુતા ગૌરવર્ણા લક્ષ્મીએ કૃષ્ણના શ્યામ કંઠે જે આલિંગન આપ્યું એ શોભીતું અદ્ભુત દૃશ્ય મેં જોયું ને તરત મને થયું કે અહા, મારો કંઠ પણ જો આવો શ્યામરંગી થાય તો સખી, તમે તો સ્વયં ગૌરી છો — તો તો વળી કેવું વિરલ દૃશ્ય સરજાય! રુદ્રરોષા ઉમાને શંકર લાડપૂર્વક મનાવી લે છે, ને આલિંગન માટે નિમંત્રે છે —

‘મૂકી જો, આ બાહુ, ઘનમહી ન વિદ્યુત્ સમ દીસે ?’

અને છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં, આ એક સ્પૃહણીય ઈજન વિશ્વવ્યાપી પ્રેમલીલા બની રહ્યું — ‘પ્રીતિપ્રોયાં દંપતી* — ના સઘન આશ્લેષથી ‘પ્રણયઘન નિ:સીમ ઊલટ્યો.’ વિષ પોતે જ પ્રેમનું અ-મૃત બની રહ્યું — એ જ વિષપાનની સાર્થકતા બલકે વિષપાનનું નિબિડ રહસ્ય. વિષવ્યાપ્ત નીલ કંઠ પ્રીતિ-સૌંદર્યમાં રૂપાન્તર પામ્યો!

રામનારાયણ પાઠક પ્રમાણશાસ્ત્રી પણ હતા. એમણે શંકરના વિષપાન માટે આ એક વિનોદરસિક તર્ક અહીં મૂક્યો છે. પણ એ તર્ક એક સુંદર કવિકલ્પનામાં રૂપાન્તર

પામ્યો છે એ આ કાવ્યનો વિશેષ છે.** વળી છંદલય પરનું, તત્સમ ને તળપદ શબ્દચયનનું, લહેકા અને કાકુ ઉપસાવતા ભાષાવિન્યાસનું કવિકર્મકૌશલ પણ આ કાવ્યને આસ્વાદ્ય બનાવે છે. અને આસ્વાદ્યતાથી મોટી, કોઈ પણ કાવ્યની, સાર્થકતા શી હોય ?

* ઉમાશંકર જોશીના 'નિશીથ' કાવ્યનો એક પંક્તિ-અંશ

** તર્ક કેવળ કોટિની કક્ષાએ જ રહી જાય એનું ઉદાહરણ દલપતરામનું એક મુક્તક છે :

હરના ઘરમાં હરઘડી થતું હશે તોફાન;
સંપ ન દેખી શંકરે કીધું હશે વિષપાન!

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

અનુવાદ : નિજના ગૌણત્વનું ભાન

અરુણા જાડેજા

સૌપ્રથમ હું બાઈબલ અને કુરાનના એ અનુવાદકોને પ્રણામ કરું છું કે જેમના લીધે આ બન્ને મહાગ્રંથો આપણા સુધી પહોંચ્યા;

હિબ્રુ ભાષામાં રચાયેલું બાઈબલ વાયા અંગ્રેજીમાં થઈને આપણા સુધી પહોંચ્યું કે અરબીમાં લખાયેલું કુરાન સીધું ભારતીય ભાષામાં ઊતરી આવ્યું છે. પણ આપણને તો એક કે બે ભાષામાંથી વાયા-વાયા થઈને એ ગુજરાતીમાં વાંચવા મળે છે. આ ગુજરાતી અનુવાદ એટલા તો રસાળ છે કે એમ થાય કે ઈસુ ખ્રિસ્ત કે મહંમદ પેગંબરસાહેબ આપણી સાથે ગુજરાતીમાં જ વાત કરી રહ્યા છે.

અને સાથોસાથ એ અનુવાદકોને પણ પ્રણામ કરું છું કે જેમના લીધે વેદ-ઉપનિષદ, ગીતા, મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત જેવા આપણા મહાપૌરાણિક ગ્રંથો વિદેશી સુધી પહોંચ્યા અને વિદેશીઓ એ મહાગ્રંથોના અભ્યાસ માટે આપણે ત્યાં દોડી આવે છે.

આ પરથી સમજી શકાય કે દેશીવિદેશીને ગમતું સાહિત્ય એવું તે કેવું હશે કે કુશળ અનુવાદકોને લીધે જે તે વ્યક્તિ પારકાના એ સાહિત્યને પોતાના ખોરાકની જેમ માણી શકે છે અને પછી સૂઝ હોય તો પારખી શકે છે.

પણ વિચાર કરો કે બે-ત્રણ ભાષામાંથી થતાં થતાં આપણા સુધી પહોંચેલા સાહિત્યને અનુવાદકો કેટલો ભાર વેંઢારીને લઈ આવ્યા હશે. ડૉ. શ્રીરામ લાગુ જે ભારતના અને મરાઠી ભાષાના ખૂબ સારા નાટ્યકાર છે તેમણે નાટક માટે કહ્યું છે કે અમે તો અહીંનો માલ ત્યાં લઈ જનાર કૂલી છીએ તેમ અનુવાદક પણ કૂલી છે. તો સંત તુકારામે જુદા સંદર્ભે કહ્યું છે હું તો વિઠોબાએ કહેલી વાત તમારા સુધી પહોંચાડનારનો હમાલ અર્થાત્ ભાર વહી જનારો નોકર છું. જ્ઞાનેશ્વરે પણ આ જ કહ્યું : કૃષ્ણે કહ્યું તે મી પ્રત્યક્ષ અનુવાદલા. અહીં અનુવાદ એટલે એકે કહેલી વાત બીજાને કહેવી. પહેલાં તરજૂમો શબ્દ હતો પછી અનુવાદ શબ્દ પ્રચલિત થયો.

લાગુ કે તુકારામે કહેલો - પ્રયોજેલો કૂલી કે હમાલ શબ્દ અહીંનો માલ ત્યાં લઈ જનારા માટે વાપરીએ તો અનુવાદક એક કૂલીથી જરાયે ઓછો નથી. પણ આ કૂલી એક કલાકાર છે; ૭૮૬ બિલ્લાવાળો કૂલી !

ભાષા માટે કહીએ તો ભાષા આપણું બેંક બેલેન્સ વધારે છે; જેટલી ભાષા વધારે આવડે તેટલી તમારી કેડિટ વધે. વિદેશની ભાષા જવા દો, પહેલાં ભારતની વાત કરીએ : દૂરના અન્ય રાજ્યોની વાત જવા દો, આપણી પડોશી ભાષા વિશે આપણે કેટલું જાણીએ ?

બોલતાં આવડે ? નહીં તો સમજી શકીએ ? મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતી સગ્ગા પડોશીઓ ! તોયે આપણે અરસપરસ કેટલું જાણીએ ? ભલે ગુજરાતમાં હોય પણ વડોદરા તો સંસ્કાર-નગરીની સાથે મરાઠી નગરી પણ; એકબીજાના સંસ્કારોની આપલે કરવી કેમ ન ગમે ?

મુંબઈમાં રહેલા ગુજરાતીઓ કે ગુજરાતમાં વર્ષોથી રહેલા મરાઠીઓ કે પછી વડોદરામાં મરાઠીઓની વચ્ચે રહેલા ગુજરાતીઓ એકબીજાની ભાષાથી અજાણ કેમ ? વડોદરાનો ગુજરાતી કહે કે હું મરાઠી સમજું નહીં અને વડોદરાનો અર્થાત્ ગુજરાતનો મરાઠી કહે કે મારું ગુજરાતી સારું નહીં. રમણ સોની : મરાઠી શબ્દકોશ મારી પાસે મંગાવેલો.

આ સગ્ગા પડોશીઓની આપલેનું, લેવડદેવડનું જીવતુંજાગતું ઉદાહરણ હું પોતે, મરાઠી-ગુજરાતી અનુવાદનું પણ બેહું ઉદાહરણ હું ! જન્મી મરાઠી ઘરમાં, પણ ગુજરાતમાં, સુરતમાં; પહેલો શ્વાસ લેતાં લેતાં જ મારે કાને સુરતી-ગુજરાતી શબ્દો પડ્યા : કુસુમ, પોયરી આવી. - મુલગી ઝાલી. આમ એક મરાઠી માણસની શ્વાસભાષા બની ગુજરાતી. પછી બાપુજીની બદલીની સરકારી નોકરી એટલે કોલેજ સુધીનું ભણતર ગુજરાતી માધ્યમમાં, બી.એ.માં વિષય પણ ગુજરાતી સાહિત્ય, વ્યાખ્યાતા પણ ગુજરાતી સાહિત્યની અને લગ્ન પણ એક ગુજરાતી સાથે. આમ ભણીગણીપરણી બધું ગુજરાતીમાં. એક મરાઠી માણસ ગુજરાતીમાં પૂરેપૂરો ઊતર્યો, જ્ઞાનેશ્વર કહે છે : પ્રત્યક્ષ અનુવાદલા. પ્યોર ગુજીટેરિઅન.

હું ગર્વથી કહું છું કે મને પણ વાસુદેવની જેમ બબ્બે માતાએ ઉછેરી છે. એક જન્મદાતા, બીજી કર્મદાતા.

• એક કસબ : સંગોપન

આપણી આ લૌકિક દુનિયામાં સૌથી મોટી કલાકાર કે સર્જક હોય તો એ એક મા છે. તે પણ ભાર ઉપાડનારી શ્રમિક છે સાથોસાથ બાળકને સમજાવી જાણનારી પણ મા જ ! કારણ કે તેની પાસે આ સમજાવવાની કલા છે, એક કસબ છે. જુઓ :

એક માતા પાસે પાડોશી બહેન પોતાનું બાળક થોડી વાર માટે મૂકી જાય છે : બહેન, હું હમણાં પાંચદશ મિનિટમાં આવું, એક કામ પતાવીને. હવે બાળક પણ બરાબર આ જ પાંચદશ મિનિટમાં રડે ચઢે છે, જિંદે ચઢે છે, કોઈનું મનાવ્યું મનાતું નથી. આ માતાની સામે પોતાનું બાળક આમ રડે કે જિંદે ચઢે તો તેને એ માતા, પોતાના એ બાળકને માતા બે લાફા ચોડી દે છે, પણ અહીં એવું ન થાય કારણ કે આ તો બીજાનું બાળક છે, એને મરાય-વઢાય નહીં; એ માતા મૂંઝાતી નથી, એને પટાવીને, પુચકારીને વહાલથી ધીમેકથી મનાવી લે છે અને પોતાના ખોળામાં લઈને વહાલથી પસવારે છે.

• કામ કલાકારનું

બેહું એવું છે અનુવાદકનું કામ. અનુવાદક બીજા કોઈના એટલે મૂળ લેખકના શબ્દો સાથે ચેડાં કરી શકતો નથી, એને એ અધિકાર પણ નથી. એણે તો મૂળ લેખકના શબ્દોને એની ભાષામાંથી હળવેકથી કાઢી લેવાનાં છે, આ કામમાં જે કલા જોવા મળે છે

તે એક માતાની હથોટીએ થાય છે. કે પછી બાળકની આંખમાં પડેલું કસ્તર એક માતા પોતાની જીભ ફેરવીને કાઢી લે છે. આટલી બધી નાજુકાઈથી કામ લેવાનું હોય છે, અનુવાદમાં. થર્મોમીટરની ફેક્ટરીમાં બધી બહેનો જ કામ કરે છે... કારણ કે દરેક લેખકને પોતાનો એકેકો શબ્દ પોતાના દરેક બાળક જેટલો વહાલો હોય છે, પ્રકાશક કે સંપાદક લેખકનો એક શબ્દ કાઢી નાંખે તો લેખકનો જીવ કપાઈ જાય છે. એ શબ્દ લખાણની ગતિને આગળ વધારતો હોય છે, હિંદી સિનેમાનાં અમુક ગીતો ફિલ્મકથા માટે ગતિવર્ધક હોય છે. જેમ કે મારા એક લેખમાં ‘છો.’ એવું એક અક્ષરનું વાક્ય આવે છે. જો એ કાઢી નાખે તો લેખના કથકનું ચરિત્રચિત્રણ અધૂરું રહે છે. કારણ કે આ ‘છો.’માં કથકનો દોલો, ઉદાર જીવ બતાવાયો છે. બરણી ફૂટી ગઈ ! ‘છો’ અર્થાત્ કંઈ વાંધો નહીં. હવે જો આ ‘છો’. કાઢી નાખો તો એક સાસુનું પાત્રાલેખન ઊઠતું નથી. ટૂંકમાં વાત છે નાજુકાઈથી કામ લેવાની. અને એ કામ કલાકારનું છે.

* મેં વાલ્મીકિ રામાયણ અને મહાભારતના અનુવાદો કર્યાં છે આ બે મહાકવિઓએ – વાલ્મીકિ અને વ્યાસજીએ જે કહ્યું એ જ મેં ગુજરાતી વાચક સામે મૂક્યું, મારું કંઈ જ મૂકવાની ધૃષ્ટતા કરી નથી. જો કંઈ મૂક્યું હોય તો ‘અને’, ‘પછી’, ‘તથા’, ‘હવે’ જેવા કથાનકને ગતિ આપતા સંયોજકો. પોતાનું કંઈ મૂકવાનો મોહ તો ઘણો થઈ આવે પણ અનુવાદકનું કામ અહીંની વસ્તુ ત્યાં મૂકવાની છે એને સમજાવવાની નથી. અને તેય મૂળ લેખક ઈચ્છે તે રીતે જ. એક ઓરડામાં એક ખૂણે મૂકેલી ફૂલદાની મૂકવાની હોય તો એ કાચની ફૂલદાનીને તડ ન પડે, પેલા કુમળા ફૂલની પાંખડી ખરી ન પડે કે એની દાંડલી બટકી ન જાય ! અર્થાત્ લેખકના એકેક શબ્દ અને અક્ષરની નજાકતને સાચવવાની છે. આ કામ કલાકારનું જ છેને ! અહીં જડ કે રોચડનું કામ નહીં.

• કાલવ્યુત્કમનો દોષ ન લાગે !

- વાલ્મીકિ રામાયણનો અનુવાદ કરતી વખતે એક મુશ્કેલી આવી. સંસ્કૃત-અંગ્રેજીના અનુવાદમાં બહુ સામાન્ય છે. સંસ્કૃતમાં બીજા પુરુષ માનાર્થે એકવચનમાં અને બહુવચનમાં ત્વમ્ જ આવે છે, અંગ્રેજીના Youની જેમ. પણ આપણે ગુજરાતીમાં તો ‘તું’ અને ‘તમે’ કહીએ. હિંદીમાં ‘તુમ’ અને ‘આપ’ છે. મુશ્કેલી એ કે મેં આપણા ઘણા ગુજરાતી અનુવાદોમાં જોયું કે રામ સીતાને તુંકારે બોલાવે, માતા કૌશલ્યાને પણ તું કહીને બોલાવે કે ઉંમરમાં આવેલા અને કાલે રાજગાદીએ યુવરાજ તરીકે જેનો અભિષેક થવાનો છે તે પુત્ર રામને ભરસભામાં પિતા દશરથ પણ તુંકારે બોલાવે, મને આ બહુ ખૂંચ્યું. મારા સાહિત્યક્ષેત્રના ફાધર, ફિલોસોફર અને ગાઈડ જેવા વ.મુ. બોરીસાગર સાથે મારે ભારે વાદવિવાદ થયો કે ના, એ તો તુંકારે જ બોલાવાય ! એ તો કાલવ્યુત્કમનો દોષ લાગે. મેં કહ્યું સાહેબ, તો હું આ અનુવાદ પડતો મૂકું, નહીં કરી શકું. જ્યાં એક ક્ષત્રિય અને તેય રાજા પોતાની પત્ની કે માતાને તુંકારે બોલાવતો હોય – એ અશક્ય છે. કારણ કે ક્ષત્રિય સમાજને મેં પચાવેલો છે, હજારો વર્ષો પછી મેં આજેય ક્ષત્રિય સમાજમાં માતા, પત્ની કે બાળકને પણ મોટેભાગે તુંકારો થતો જોયો નથી. રામ તો રાજા અને તેય એક ક્ષત્રિય ! પછી તો આપણા જુવાનિયા વિવેચક દીકરાઓ હેમંત દવે અને હર્ષવદન ત્રિવેદીને પૂછ્યું

તો એમણે મને લીલી ઝંડી ફરકાવી કે અરુણાબહેન, તમતમારે કરો, કોઈ દોષબોધ નહીં લાગે !

• ચોમાસાનો તડકો

એવું જ થયું અરબીફારસી શબ્દો માટે. સાહિત્યિક વડીલો, મુરબ્બીઓ કહે કે ના અરુણાબહેન, તત્સમ કે તદ્ભવ શબ્દો જ વાપરવાના. હવે જુઓ આપણે રોજિંદી ભાષામાં લાચાર વધારે વાપરીએ કે નિઃસહાય ? કદાવર કે મહાકાય ? હિંમત કે ધૈર્યબળ ? રજા, પરવાનગી કે અનુમતિ ? મુકામ, પડાવ, છાવણી કે નિવેશ ?

— રામાયણ અને મહાભારતમાં યુદ્ધો ચાલતાં જ હોય અને યોદ્ધાઓ વારેઘડીએ ભાન ગુમાવતા હોય. ભાન શબ્દ સંસ્કૃત પણ એને બે ઉપસર્ગ લાગે તો એ બેભાન શબ્દ ફારસી થઈ જાય. શુદ્ધને ‘બે’ લાગે તો એ બેશુદ્ધ ફારસી થઈ જાય. હવે બેભાનને બદલે મૂર્છિત આપણે થોડું રોજ બોલીએ...? તો સાહેબો કહે : કે ન ચાલે.

— લાચાર, મદદ, કબૂલ, ઈરાદો, સલામત, ખલેલ, ફિકર, દુનિયા, આફત, મસલત, જોર, કાયમ જેવા રોજિંદા શબ્દો ફારસી છે. અને આમેય હું તળપદા શબ્દોનું માણસ. પણ રામાયણના મારા અનુવાદમાં ચોમાસાના તડકાની જેમ તમને મારા આ ફારસી શબ્દો ક્યાંક ડોકિયાં કરતા દેખાશે ખરા.

ગુજરાતના મૈસૂર કાફેના સાંભાર સહેજ ગળચટ્ટા હોય છે.

• સવાલ કોઠાસૂઝનો

— હવે તમને એક મજેની વાત કરું. નાનપણમાં ભીંતે ટીંગાડેલા ભગવાનના જે ફોટા જોઈએ ને તો તેમાં પાર્વતીજી શંકર ભગવાનના કે સીતાજી રામના ખોળામાં બેઠેલાં હોય, મારા ભારતીય સંસ્કારને આ બહુ ખૂંચતું. પછી સંસ્કૃત સાહિત્ય વાંચતી ગઈ તો તેમાંયે આવાં લખાણો હોય. રામાયણમાં રામભરત મિલાપ વખતે : અંકે ભરતમ્ આરોપ્ય - રામે ભરતને ખોળામાં બેસાડ્યો એવો ઉલ્લેખ આવે છે. તો નજર સામે કંઈ વિચિત્ર દશ્ય ખડું થાય કે આવડા મોટા ભરતને રામ પોતાના ખોળામાં બેસાડે ! છેલ્લે અગ્નિપરીક્ષા પછી રામ સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડીને અયોધ્યા લઈ જઈ રહ્યા છે : ‘અંકેન આદાય વૈદેહિમ્’ ‘સીતાને ખોળામાં બેસાડીને’, અને તેય વિભીષણ, સુગ્રીવ, લક્ષ્મણની હાજરીમાં ! પણ હવે તમને એક રાઝ કી બાત કહું’ - સંસ્કૃત શબ્દ ‘અંક’ નો અર્થ ખોળો ચોક્કસ થાય પણ અંકેન આદાય, અંકમ્ આરોપ્ય - નો અર્થ ‘પડખામાં લઈને’ કે ‘પડખે બેસાડીને’ થાય છે. આપ્ટેના સંસ્કૃતકોશમાં ચોખ્ખો આપેલો છે તોયે ! આવા અનુવાદો થયા છે. લક્ષ્મણને પડખામાં લઈને કે સીતાને પડખે-બેસાડીને. અહીં સવાલ કોઠાસૂઝનો છે.

• ભાવનો રૂઢિપ્રયોગ

‘પુલકિત’ના અનુવાદમાં પણ મારે ભારે તો થતી રહી, ડગલે ને પગલે. કારણ કે પુ. લ. દેશપાંડે સમર્થ હાસ્યકાર, સાક્ષાત્ હાસ્યબ્રહ્મ ! હાસ્યને અનુવાદવું અતિ કપરું કામ. ‘મોટે ઉપાડે ગયો તો, શું મળ્યું કોઠાં ?’ હવે એનું હિંદી ભાષાંતર કરો - ‘બડે ચાવ

સે ગયે થે, ક્યા મિલા, કેથા ?’ એ તો શાબ્દિક ભાષાંતર થયું. ના, ત્યાં આ ભાવનો રૂઢિપ્રયોગ જોઈએ.

પુ. લ.નાં પત્ની સુનીતાબાઈ દેશપાંડેએ મને પહેલાં તો રોકડી ના જ પરખાવેલી કે humour & poetry can't translated ! મેં સામે દલીલ કરેલી કે but we can reach nearer ! એની નજીક તો જઈ શકાય ને ? ભગવાનની ઝાંખી અંદર જઈને ન થાય તો કંઈ નહીં પણ બહાર કોર્ડન-દોરડું પકડીનેય દર્શન તો થઈ શકે ને !

— આપણા જાણીતા હાસ્યલેખક વિનોદભાઈ ભટ્ટસાહેબ ‘નવનીતસમર્પણ’માં એક હાસ્યશ્રેણી લખેલી નામે ‘હાસ્યોપચાર’. જેમાં તેઓ વિવિધ રોગોની વાત કરતા. એક વાર એસિડિટીની વાત કરે છે તો તેમાં તેઓ એસીડીટીમાં બકરીનું દૂધ સારું, ગાંધીજીવાળી બકરી. ગાયનું દૂધ સારું ને પછી કહે છે ખાવાનો સોડા ગુણકારી પણ આપણે ગુજરાતીઓને વાંધો નહીં. આપણે ફાફડા ખાઈએ ને ! આ સાંભળીને આપણે ગુજરાતીઓ હસી પડીએ છીએ તેમ મરાઠી કે હિંદીભાષી ન હસે. કારણ કે એ બિચારા જાણતા નથી કે ફાફડા ક્યા ચીજ હૈ ! અરે ભઈ, ફાફડા તો વો ચીજ હૈ જેના વગર હમ ગુજરાતીની સવાર પડતી નથી. હવે બીજી ભાષામાં આ વાક્ય લઈ જવું હોય તો મારે નીચે પાદટીપ જેને આપણે ફૂટનોટ કહીએ છીએ તેમાં ફાફડાનો મહિમા, તેનું માહાત્મ્ય સમજાવવું પડે, ઠીક સમજાવ્યું. પણ થાય શું — વિનોદભાઈનો પેલો સડસડાટ વલ્લો જતો હાસ્યપ્રવાહ એકદમ થંભી જાય છે, એમનું હાસ્ય અહીં લંગડાય છે.

— એવું જ સામે મરાઠી-ગુજરાતીની વાત કરું. પુ. લ. દેશપાંડેએ આઝાદીની ચળવળમાં પણ ભાગ લીધેલો, તેની વાત કરતાં તેઓ લખે છે : ‘ત્યારે મને હાથમાંની તકલી કરતાં મોઢાની તકલી સાથે વધું ફાવતું !’ અહીં ગુજરાતી વાચક બાધો બની જાય છે અને પછી નીચેની પાદટીપ જોતાં પહેલાં ગિન્નાઈને બોલી ઊઠે છે : હેં ? આમાં તે વળી હસવાનું શું ? પુ.લ. આઝાદી વખતે કાંતણકામ કરતા અને હાથમાંની તકલીથી તેમને કાંતવાનું હોય, પણ તેમને મોઢાની તકલી વધુ ફાવતી. મરાઠીમાં ‘ટક઼઼્ી’નો અર્થ કાંતણકામના સાધન ઉપરાંત બીજો અર્થ પણ થાય છે તે એ કે બડબડ કરવી., એટલે પુ.લ. કહેવા માગે છે કે મને કાંતવા કરતા વાતોના ગપાટા મારવામાં વધુ રસ હતો. પુ.લ. શ્લેષાધિપતિ હતા, શ્લેષની તો લૂમેલૂમ ફૂટતી જાય ને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ‘સેનયોર્ ઉભયોર્ મધ્યે’વાળા અર્જુનની જેમ મારે પણ ‘સીદન્તિ મમ્ ગાત્રાણિ’ થવા લાગતું, મારા હાથ ધ્રૂજવા માંડતા. એમના હાસ્યના મૂળિયે કેટકેટલા સંદર્ભો જડાયેલા હોય, એ મૂળિયું ઊખાડતા મને તમ્મર આવી જતાં, નવ નેજે પાણી શું આવતા’તા ? આંખને નેજવેય પાણી આવીને ઊભા રહી જાય !

• સહજતાથી ઊછરે

તેથી મેં પુ.લુ.ના એવા મરાઠી લેખ લીધેલા કે જે ગુજરાતી ભાષામાં સહેજે ઊછરી આવે. હવે જુઓ ઓર્કિડ્ઝ કે ટ્યુલિપ્સ જેવા વિદેશી છોડવા તો જવા દો પણ ડહેલિયા કે જરબેરા જેવા ઉત્તરપ્રદેશના છોડવા પણ આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં સહેલાઈથી ઊછરતા નથી. તેથી ગલગોટા, સેવંતી, જાઈ-જૂઈ-ચમેલી, મોગરા-ગુલાબ જેવાં જાણીતાં વેલછોડ

લીધા જે સહજતાથી ઊછરી જાય. ખાદ્યસંસ્કૃતી.

• કૌશલનું પણ કામ

અનુવાદમાં કલા ઉપરાંત કૌશલનું પણ કામ છે, એક સ્ત્રી અને ગૃહિણી તરીકે કહું તો કોઠાસૂઝનું કામ છે. બે વર્ષ પહેલાં મેં એક બહુ સરસ અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ કરેલો, પુસ્તક હતું - 'નોટ વિધાઉટ માય ડોટર' - મારી દીકરીને મૂકીને નહીં. આ પુસ્તક એક અમેરિકન મહિલાએ લખ્યું છે : નામ બેટી, એ એક ઈરાનીને - મુસ્લિમને પરણે છે, ઈરાન જાય છે. ઈરાનની વાત કરતાં એ અંગ્રેજીમાં લખે છે કે :

— 'એ લોકો મસ્જિદમાં પ્રેયર કરે છે', હવે આ પુસ્તકના મરાઠી અનુવાદમાં 'પ્રેયર'નું ભાષાંતર 'પ્રાર્થના' કર્યું. હા, શબ્દ પ્રમાણે અર્થ સાચો પણ આપણે જાણીએ છીએ કે મસ્જિદમાં પ્રાર્થના ન થાય, 'નમાઝ' પઢાય, એવી રીતે મસ્જિદમાં રોજ સવારે 'અઝાન' બોલાય, આપણે જાણીતો શબ્દ વાપરીને શું કહીશું ? — રોજ સવારે 'બાંગ' પોકારાય, હજી જુઓ : 'એ લોકો મુસ્લિમ મૃતદેહની સામે બેસીને 'મંત્રોચ્ચાર'નું પઠન કરે.' ના ભઈ, મૃતદેહની સામે અંતે 'ફાતિયો પઢવા'માં આવે. હવે તમે જ કહો કે મુસ્લિમ વાતાવરણ અને મસ્જિદ સામે પ્રાર્થના કે મંત્રોચ્ચારનો કોઈ મેળ બેસે ખરો ! ધડમાથા વગરનો અનુવાદ કહેવાય.

— હવે આ મુસ્લિમ લેખિકાની દીકરીનું નામ ઈરાની નામ અંગ્રેજીમાં 'માહતોબ' આપેલું છે, તો મરાઠી અનુવાદમાં આ માહતોબ ઉચ્ચાર જ રખાયો. ખરી રીતે આપણી જાણ પ્રમાણે એનો ઉર્દૂ ઉચ્ચાર 'મહેતાબ' થાય, આ શબ્દ જાણીતો છે, એનો અર્થ 'ચાંદની' થાય, હિંદી ફિલ્મોમાં અને ફિલ્મી ગીતોમાં આ શબ્દ ઘણી વાર સાંભળવા મળ્યો છે. (એક જૂનું પિક્ચર હતું 'આશિક', રાજકપૂર-પંચિનીવાળું... તેમાં મુકેશ-લતાનું એક ગીત છે : 'મહેતાબ તેરા ચહેરા.') હવે જો 'મહેતાબ' જેવો જાણીતો શબ્દ ભારતીય અનુવાદમાં હોય તો ભારતીય વાચકોને અનુવાદ વાંચવામાં સરળ પડે.

• અનુવાદક એક સંશોધક પણ

આ જ પુસ્તકમાં મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ ઓઢે તે કાળાં કપડાં માટે અંગ્રેજી પુસ્તકમાંનો 'ચાદોર' શબ્દ જ રહેવા દીધો, આપણા માટે જાણીતો શબ્દ 'બુરખો' છે જ ! તો પછી ? એવી જ રીતે એ પહેરવેશમાં એકલો બુરખો હોતો નથી, એમાં ઉપર માથે બાંધવાનું એક કપડું હોય છે જેને 'મોન્ટો' કહે છે, આ આપણા માટે અજાણ્યો શબ્દ તો એના માટે એ મોન્ટો, સ્કાર્ફ જેવો સમજાવીને દર વખતે મોન્ટો માટે 'સ્કાર્ફ' શબ્દ વાપરવાથી અનુવાદ પાડોશી જેટલો જાણીતો અને વહાલો થઈ જાય છે. હવે. આ ચાદોર, મોન્ટો કે રુઝારી જેવા શબ્દો મેં ગૂગલ પર જઈજઈને ઈરાની ટ્રેસિંગ જાણીજાણીને શીખીસમજી લીધા. અનુવાદક એક સંશોધક પણ છે, ખણખોદિયો !

• શબ્દો : 'હોઠે ચઢેલા' ને 'કાને પડેલા'

હવે આટલાં ઉદાહરણો પરથી આપને સમજાવવા એ માગું છું કે અનુવાદના કલાકસબમાં મુખ્ય કારીગરી છે તે એ કે મૂળભાષાને અનુવાદિત કરતી વખતે લક્ષ્ય

ભાષાના શબ્દો ‘હોઠે ચઢેલા’ ને ‘કાને પડેલા’ હોવા જોઈએ !

— મરાઠી ભાષામાં બ્લાઉઝપીસ માટે ‘ખણ’ શબ્દ વપરાય છે. પણ આ અજાણ્યો ‘ખણ’ શબ્દ હું પાંચેક વાર વાપરું તો કેવું થાય ! રસોઈમાં આપણે મગ રાંધ્યા છે, મીઠેમરચેમસાલે એકદમ સ્વાદિષ્ટ થયા છે પણ વીણ્યા વગરના પલાળેલા મગ સાથે ગાંગુડુ મગ પણ જતા રહ્યા છે, હવે સ્વાદિષ્ટ મગ જમતી વખતે એનો સ્વાદ લેતાં લેતાં વચ્ચે પેલા ગાંગુડુ મગ ખણખણ કરતાંક મોંમા વાગે છે, એવું જ મારા પેલા ખણ શબ્દ માટે થાય તેથી મેં એની એક વાર પાદટીપ આપીને બ્લાઉઝપીસ શબ્દ જ રહેવા દીધો, અહીં પણ અમારે વાંધો આવે. કહે : અંગ્રેજી શબ્દ ન ચાલે ! હા, પણ જેનો કોઈ પર્યાય ન હોય તો ? તો શું ‘ચોળીનું કે પોલકાનું કપડું’ પેસે ખરું ? એ તો ભદ્રંભદ્રીય થઈ જાય. ‘સ્વિમિંગપુલ’ માટે આપણે ‘તરણકુંડ’ સતત બોલીએ છીએ ? ‘ટેબલ’ માટે ‘મેજ’ કોઈ સમજશે ? ‘ડાઈનિંગ ટેબલ’નું ગુજરાતી છે આપણી પાસે ? - રમણ સોની

— એવો જ એક શબ્દ હતો ‘સ્થાનબદ્ધ’ જેનો અર્થ થાય અંગ્રેજીમાં ‘કન્ફાઈમેન્ટ કે ‘ઈમ્પ્રોવનમેન્ટ’ કે ‘ડીટેઈન્ડ’ એવો થઈ શકે. પણ પછી એક અંગ્રેજી શબ્દ જડ્યો : ‘ઈન્ટન્ડ’ એટલે ‘નજરકેદ’. પણ આ ‘સ્થાનબદ્ધ’માં ‘નજરકેદ’ ઉપરાંત ‘જેલવાસ’, ‘અટકાયત’ જેવી અર્થઘટ્ટાયાઓ પણ હતી, એટલે મિત્રોએ કહ્યું કે મૂળ મરાઠી શબ્દ સ્થાનબદ્ધ જ રહેવા દો ! પણ એ લેખમાં ચાળીસ વાર આવતો આ શબ્દ ! હું કંઈ હનુમાનચાલીસાની જેમ આ ‘સ્થાનબદ્ધ ચાલીસા’નો જાપ કરવા જરાયે તૈયાર નહોતી, કેમ ?

— ભલે ને સુરતી ઊંધિયું દેખાવે એકદમ લીલુંછમ્મ અને લવિંગિયા મરચે લિજ્જતદાર થયું હોય પણ ગૂહિણીએ ઉતાવળને કારણે એ સુરતી ત્રણ દાણાવાળી પાપડી નોકરને ચૂંટવા આપી દીધી હોય ને પછી, પછી ? પૂરી સાથે લીધેલા ઊંધિયાને એ કોળિયે કોળિયે પાપડીની નસો દાંતમાં ભરાયા કરે, મોંમા અટવાયા કરે એવું મારે અહીં થવા દેવું નહોતું.

મેં ‘નજરકેદ’ શબ્દ જ રહેવા દીધો અને એ લેખ પુસ્તક થતાં પહેલાં ‘શબ્દસૂચિ’માં છપાયેલો તો ખૂબ ઊંચકાયો અને નવાજાયો પણ ખરો !

• મૂળને થોડો ઘાટ

મેં શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ મૂળ લેખકના શબ્દને એમ ને એમ જ પણ એના ભાવ સાથે મૂકવાના છે પણ એને સજાવવાના નથી. એકાદ વાર એવું થયેલું કે મૂળ પુસ્તકનું કથાવસ્તુ બહુ સારું પણ, રાજસ્થાનના પાણીવાળા બાબા રાજેન્દ્રસિંહની કથાવાળું, એ પુસ્તકની શૈલી બહુ કાચી ! હું ધરમસંકટમાં હતી કે એમની શૈલીને મઠારું કે નહીં ? હંમેશની જેમ બોરીસાગરસાહેબ મારી મદદે આવ્યા કે આપણે તો એને બહુ સારી રીતે જ રજૂ કરવાનું. તો ત્યાં મેં મારી હેસિયત, એક અનુવાદકની હેસિયત પ્રમાણે છૂટ લીધી, કેવી ?

— લોજમાંથી મંગાવેલા ટિકિનના દબાતા ભાતને કેવી રીતે જમવો ? તો એમાં બે ચમચી પાણી રેડીને કૂકરમાં એક સીટી વગાડીને ચડાવી લેવાના છે, બસ, એટલું જ નહીં કે એને મરીમસાલાનો વઘાર કરીને પુલાવ બનાવવા બેસી જવાનું ! એ અનુવાદમાં

કોઈ ફેરફાર ન કર્યો પણ મૂળને થોડો ઘાટ આપ્યો.

હાસ્યની જેમ કાવ્ય, પદ્યનો અનુવાદ પણ બહુ અઘરો. મૂળ ભાવ સાચવવાનો અને પ્રાસ-છંદ સાચવવાના.

આમ જોઈ શકાય કે અનુવાદ કરવામાં કલાની, કુનેહની, યુક્તિ-પ્રયુક્તિ, સંશોધન, સંગોપનની જરૂર હોય છે.

બે વર્ષ પહેલાં જેમને ‘હિંદુ’ (મરાઠી) પુસ્તક માટે જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ મળ્યો તે મરાઠી સાહિત્યકાર ભાલચંદ્ર નેમાડે કહે છે કે અનુવાદકને એક વાર જ મૂળ લખાણનો અર્થ કાઢવાની કલા, કુનેહ આવડી જાય તો એની પોતાની જિંદગીના અર્થો પણ ખૂબ સહજતાથી કાઢી શકે છે ! તેમણે અનુવાદકને કલાકાર કહ્યો છે.

મને અકાદેમીનો રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર મળ્યો તે પહેલાં એક રાત્રે ઉત્તમ અનુવાદક વિનોદ મેઘાણી (ઝવેરચંદ મેઘાણીના નાના પુત્ર)નો ફોન આવેલો અને તેમણે કહ્યું કે તમારું ‘મુકામ શાંતિનિકેતન’ પુસ્તક એકી પડખે વાંચી ગયો, છેલ્લા પાન સુધી મને ખ્યાલ પણ ન આવ્યો કે આ અનુવાદ હતો. ત્યારે મને થયું કે હવે અકાદેમીનો એવોર્ડ ન મળે તો વાંધો નહીં.

• ‘વહુ, વરસાદ અને અનુવાદકને જશ નહીં !’

— આટઆટલું કર્યા પછી ‘સેકન્ડક્લાસ સિટીઝન’ એવા અનુવાદકને માથે પસ્તાળ તો પડવાની જ ! કારણ કે અત્તરની એક શીશીમાંથી બીજામાં તે ઠાલવતાં પહેલીમાં થોડું અત્તર તો ચોંટી રહેવાનું. એટલે વિવેચકો ચોંટી પડવાના ! પુ.લ.એ એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે અનુવાદ એટલે પ્રિયતમાના ગાલે હાથ ફેરવવાનો પણ હાથમોજું પહેરીને !

— આપણે ત્યાં એક કહેવત છે : ‘વહુ અને વરસાદને કેમેય કર્યે જશ નહીં !’ મેં એમાં એક નામ ઉમેર્યું છે : અનુવાદકનું ! ‘વહુ, વરસાદ અને અનુવાદકને જશ નહીં !’ અહીં પેલો ‘છો-વાળો’, મોટા મને જતું કરવાનો ભાવ અનુવાદકની અંદર વિકસતો જાય છે, એ કંઈ ઓછી વાત છે !

— અનુવાદ એક કલા છે અને કૌશલ પણ છે. પૂર્ણાતઃ સંતોષજનક અનુવાદ એ એક કલા છે, આર્ટ છે, અંગ્રેજીના બહુ મોટા વિવેચક વિલિયમ્સ મોલિયેરે કહ્યું છે કે : Translation is not everybody's art. આમ અનુવાદે મને વધઉં સારી કલાકાર બનાવી.

• નિજના ગૌણત્વનું ભાન

અને સાથોસાથ દરેક અનુવાદ મને વધુ ને વધુ નમ્ર બનાવતો ગયો, પૂછો ક્યું ? કારણ કે અનુવાદનું નામ હંમેશાં મૂળ લેખકની નીચે આવતું હોય છે. અને એના પોતાના નામની આગળ હંમેશાં અનુવાદક લખાતું હોય છે. જે સતત એને ભાન કરાવે છે કે આ લખનાર તું નથી, બીજો કોક છે. સાથોસાથ જિંદગીના પાઠ પણ ભણાવી જાય છે : આ બધું કરનાર તું નથી, એ તો ઉપરવાળો છે, તું તો નિમિત્તમાત્ર છે; સતત ઉપરવાળાની યાદ અપાવીને નિજના ગૌણત્વનું ભાન કરાવતા અનુવાદનો મારા પર બહુ મોટો પાડ છે.

અમારા નાટ્યસર્જક શ્રીકાન્ત શાહને

ભરત દવે

કવિ, નાટ્યકાર શ્રીકાન્ત શાહ ગયા. એક અદ્ભુત અસાધારણ કવિ અને નાટ્યકારે ચિરવિદાય લીધી. તેમની સાથેનો અમારા કલાકારોનો બહુ જૂનો અને બહુ ઘનિષ્ઠ નાતો. કેટલાં બધાં નાટકો તેમણે અમારી સમક્ષ પોતાની આગવી શૈલીમાં વાંચી સંભળાવ્યાં છે? અઢળક પ્રેમ, વહાલ કે મહોબ્બતના માણસ ! મને અને રાજુ (બારોટ)ને તેમનો એક નાટ્યસંગ્રહ અર્પણ કરતી વખતે અંદરનાં પાનાં પર લખેલું, ‘બે ધોધમાર વરસતા માણસોને...’ વાસ્તવમાં ધોધમાર વરસતા માણસો અમે નહીં પણ સ્વયં શ્રીકાન્ત શાહ હતા; અધધ હેત અને હુંફના માણસ.

૧૯૭૭થી ૧૯૮૫ વચ્ચેનાં વર્ષોમાં અમે સૌપ્રથમ વાર તેમનાં બેચાર એકાંકીઓ ભારે સફળતા સાથે મંચ પર રજૂ કરેલાં, ‘એક ટીપું સૂરજનું’ અને ‘એકાન્તની અડોઅડ’. આ બીજું નાટક જોયા બાદ શ્રીકાન્તભાઈ અમને અભિનંદન આપતી વખતે ચોધાર આંસુએ રડી પડેલા. અમે તો સ્તબ્ધ રહી ગયેલા કે પોતે જ લખેલાં નાટકની આટલી બધી અસર ? બસ, ત્યારથી જ લેખક-દિગ્દર્શક તરીકેનો અમારો અતૂટ નાતો સ્થપાઈ ગયેલો. શબ્દસ્થ લાગણીઓ મંચસ્થ થાય ત્યારે જ તેનો કેવો પ્રભાવ અનુભવાય એ તેમને પહેલી વાર જાણવા મળેલું. એ પછી અમે થોડાક જ વખતમાં તેમનાં બીજાં બે રૂપાંતરિત એકાંકીઓ હઠીસિંગ વિઝ્યુઅલ આર્ટ ગેલેરીમાં ભજવેલાં, ‘મારું નામ જગદીશ છે’ અને ‘પિસ્તાલીસ વર્ષ પછીનો સ્પર્શ’. તેમનાં નાટકોને વફાદારીપૂર્વક પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચાડવાનો અનુભવ બેહદ રોમાંચક અને તાજગીસભર રહેલો. તેનાથી ઉત્સાહિત થઈને ૧૯૮૨માં અમે એક મોટું સાહસ હાથ ધરીને માત્ર શ્રીકાન્ત શાહનાં જ નાટકોનો એક યાદગાર મહોત્સવ આયોજિત કરેલો. ગુજરાતમાં કોઈ એક જ નાટ્યકારના એકીસાથે સાત નાટકો ભજવાયાં હોય એવો આ એક અજોડ પ્રસંગ હતો.

શ્રીકાન્ત શાહનાં નાટકોને મોટા ભાગના આપણા યુવા-કલાકારો એબ્સર્ડ માનીને ભજવે છે. મારા મત પ્રમાણે જે અર્થમાં આપણે યુરોપના કેટલાક નાટ્યકારોને એબ્સર્ડના વર્ગમાં મૂકીએ છીએ તે અર્થમાં શ્રીકાન્ત શાહનાં નાટ્યલેખનનો સમાવેશ એબ્સર્ડમાં નથી થતો. શ્રીકાન્ત શાહનો પોતાનો એક તદ્દન અલાયદો વર્ગ છે. એમનાં મોટા ભાગનાં નાટકમાં જીવનની થકવી દેનારી ત્રાસદાયી ઘટમાળમાંથી માનવઅસ્તિત્વનો કોઈ અર્થ, કોઈ સાર્થકતા ખોળવાની ભ્યાનક મથામણ જોવા મળે છે. એમનાં નાટકોમાં કદાચ આપણાથી પણ વધારે સામાન્ય પાત્રો છે. તેમાં નટિયો છે, શાંતિલાલ છે, નવીનચંદ્ર

છે, જયંતિ છે, એમાં ચંપા છે, હંસા છે, લલિતા છે, અનસૂયા છે, એમાં જગદીશ છે, ચંપક છે, રમણીકલાલ છે, એમાં ઠાકોર છે, તનેજા છે, ચંદારાણા છે, થાનકી છે. આની સાથે કેટલાંક નામ વગરનાં પાત્રો પણ છે; જેમ કે માણસ, યુવાન, સ્ત્રી-પુરુષ, છોકરો-છોકરી; કેટલાક ફક્ત સંબંધો સૂચવતાં પાત્રો – માતા-પિતા, પુત્ર-પુત્રી, મમ્મી-પપ્પા, પડોશી વગેરે છે. ટૂંકમાં, સાવ સાધારણ કહી શકાય તેવા માણસોની વ્યથા કે વલોપાતમાંથી જીવવાનો કોઈ સાર ખોળતો કે પછી નિઃસારતાનો તીવ્ર અનુભવ કરતો-કરાવતો આ એક અનેરો, વિલક્ષણ કહી શકાય એવો સર્જક છે.

શ્રીકાન્ત શાહનાં નાટકોમાં આપણે જેને પરંપરાગત રીતે ‘પ્લોટ’ કહીએ એવું કંઈ ખાસ નથી. એ સ્પષ્ટ કહે છે કે તેઓ ‘story-telling’ - વાર્તા કહેવાના હેતુથી નાટક નથી લખતા. તેઓ એમનાં નાટકોમાં કોઈ ને કોઈ ‘intense dramatic situation’ સર્જે છે. મોટે ભાગની આ બધી situations બહારથી પ્રેક્ષકોને static – સ્થગિત જણાય છે. આવું કરવા પાછળ કદાચ લેખક એવું માને છે કે વાર્તાતત્ત્વની સંમોહક લાગણીપોથી બાજુ પ્રેક્ષકને વૈચારિક સ્તરે મૂર્છામાં સરકાવી દે છે. શ્રીકાન્ત શાહનાં અનેક નાટકોની સર્જનપ્રક્રિયામાંથી નીકળ્યા પછીનો એક દિગ્દર્શક તરીકેનો મારો અનુભવ કહે છે કે તેમનાં નાટકોમાં એ સ્થિતર – ‘static’ જણાતી પરિસ્થિતિઓમાં જ ‘self-sustained’ એવો ‘intense drama’ રહેલો છે. તેમનાં નાટકોની વિગતવાર, બારીક, અતિસૂક્ષ્મ એવી સંવાદશૈલી અથવા પાત્રોની અભિવ્યક્તિ જ શ્રીકાન્ત શાહનો નાટ્યકાર તરીકેનો આગવો ‘Hallmark’ છે.

શ્રીકાન્ત શાહની વર્ષ ૧૯૬૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલ સર્વપ્રથમ નવલકથા ‘અસ્તિ’એ ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં એક નવો ચીલો સ્થાપેલો. એમના એ નવતર પ્રયોગની પણ એ વર્ષોમાં જાતજાતની સમીક્ષાઓ થયેલી. ત્યારથી લઈને તેમણે લખેલાં તમામ નાટકોની ભાષા અને સ્વરૂપ જોતાં તરત લાગે કે આ લેખક પોતાનાં સર્જનમાં શબ્દોનો સહારો લેતો હોવા છતાં મૂળે એક ચિત્રકારની સૂઝબૂઝ ધરાવે છે. એ બહુ ઊંડા ‘visualiser’ છે. મનમાં દશ્યોની કલ્પના કરે છે અને પછી શબ્દની મદદથી તેને વાચક કે પ્રેક્ષકનાં અંતર્યક્ષુ સામે ખડા કરે છે. આ નાટ્યકાર થિયેટરની ‘visual language’ બરાબર જાણે છે. તેમના પ્રત્યેક નાટકમાં તેના ‘theme’ (મુખ્ય વિચાર)ને અનુરૂપ પ્રતીકાત્મક પરિવેશ, માહોલ, મંચસજ્જા સર્જ શકે છે. આમ લેખક માત્ર શબ્દોના જ સ્વામી નથી. રંગમંચીય ઘટકોથી બનતી દશ્યભાષાની અસરકારકતા પણ તે જાણે છે.

શ્રીકાન્ત શાહનાં મોટા ભાગનાં નાટકોનાં શીર્ષકો પણ કોઈ પેઈન્ટિંગનાં શીર્ષકો જેવાં જણાય છે. જેમ કે ‘એક રાતોપીળો લંબચોરસ દિવસ’, ‘ચાર ચહેરા એક માણસ’, ‘ચકળવકળ બે આંખો’, ‘બાલ્કનીમાંથી દેખાતું આકાશ’, ‘કેનવાસ પરના ચહેરા’, ‘હથેળીમાં સૂતેલું પંખી’, ‘ત્રણ પીળા પીળા પડછાયા’ વગેરે. એમનો પ્રત્યેક શબ્દ, પ્રત્યેક પંક્તિ ચિત્રાત્મક ભાત ઉપસાવે છે. આ એક જ એવા લેખક છે જેમણે પાંચ-પાંચ મિનિટનાં ટ્યૂકડાં ‘Micro-Plays’ પણ લખ્યાં છે. એ નાટકોની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે લખ્યું છે કે, ‘My Micro-Plays are not dramatization but visualization’. આપણી આસપાસમાં

રહેલી બહારથી સરળ, સુંદર અનુપમ દેખાતી ચીજો ‘Microscope’માં જોતાં અજાણી, ભયંકર, બિહામણી લાગે છે. આપણને ભાન થાય છે કે સામાન્ય નજરે દેખાતું જીવન વાસ્તવિક કે વિશ્વસનીય નથી.’ તેમનાં નાટકો માન-અનુભૂતિઓ તેમજ વિવિધ સંવેદનાઓની તીવ્ર અભિવ્યક્તિના ‘કોલાજ’ જેવાં છે.

બેલ્જિયમના લેખક મોરિસ મેટરલિકે કહેલું કે (શ્રીકાન્ત શાહનાં નાટકોમાં જોવા મળે છે તેવી) રોજિંદા જીવનની કરુણાન્તિકા (day-to-day domestic tragedy) વધારે વાસ્તવિક છે. બહારથી દેખાતાં મહાન સાહસોની તુલનામાં આ રોજબરોજના જીવનની ટ્રેજેડી આપણાં ખરા અસ્તિત્વની નિકટ છે. પરંતુ આ સાથે તેણે એમ પણ કહેલું કે મોટા ભાગે ટ્રેજેડી આંતરિક હોય છે — બહાર નજરે ન ચડે તેવી, સ્થૂળ હલચલ વગરની તે હોય છે. ટ્રેજેડી જેટલી વધારે ઘેરી, જેટલી તીવ્ર; બહારની પાત્રોની હિલચાલ એટલી જ વધારે શાંત, સ્થિર, સ્તબ્ધ અને લગભગ શૂન્યવત્. મેટરલિકે કહેલું કે, ‘The uneventful drama can be an extremely moving drama.’

આમ શ્રીકાન્ત શાહનાં નાટકોમાં પણ ગતિ નથી, ક્રિયા નથી, પ્લોટ નથી, સામાન્ય નાટકોમાં જોવા મળતાં સંઘર્ષ કે વેગીલું કાર્યતત્ત્વ (એક્શન એલિમેન્ટ) નથી. તેમનાં પાત્રોનો તમામ સંઘર્ષ આંતરિક છે, પોતાની જાત સાથેનો છે, તે બહુધા અવ્યક્ત કે અકથનીય છે. તેમના સંવાદોમાં ઘણી વાર તાર્કિકતા નથી જણાતી. કારણ કે આપણા સાચાં, વાસ્તવિક જીવનમાં પણ કશું જ તાર્કિક કે અર્થપૂર્ણ રહેવા નથી પામ્યું. એક ટેવ, એક આદત, એક નસીબ સમજીને આપણે જીવનને ઢસડતા રહીએ છીએ. બહાર દેખાતો તમામ ચળકાટ અને ઊછળકૂદ આ ભીતરની હતાશા કે અર્થહીનતાને ભૂલાવવા પૂરતી જ છે.

શ્રીકાન્ત શાહનાં નાટકોની ‘microscopic’ ભાષા એક રીતે જુઓ તો પાત્રોની ભીતરી ઊથલપાથલ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવામાં પ્રેક્ષકોને અત્યંત સહાયરૂપ નીવડે છે. સંવાદોમાં બોલચાલની જ ભાષા હોવા છતાં એમનાં પાત્રોની ચેતનાનું સ્તર તેના ભૂગર્ભમાં ઘણું ઊંડે છે. તેને કારણે એમનાં તારણો, એમનો તર્ક, એમની સમજૂતી, સંવાદોમાં રહેલ ‘overall pathos’ પ્રેક્ષકોને સ્પર્શે છે પણ એકંદર સ્પષ્ટતા માટે પ્રેક્ષકે જાતે જ મથવું પડે છે. આ મુશ્કેલ એટલા માટે બને છે કે આપણા ‘પોપ્યુલર ગુજરાતી થિયેટર’ આટલાં વર્ષોમાં આપણને એવી ટેવ જ નથી પાડી.

ચિત્રકારની સાથે સાથે શ્રીકાન્ત શાહ એક કવિનું હૃદય તેમજ ‘poetic’ અભિવ્યક્તિ ધરાવે છે. એમનાં ‘કન્ટેન્ટ’માં અને તેમની ‘ટ્રીટમેન્ટ’માં આ કવિતા, અથવા કાવ્યતત્ત્વ સતત અનુભવાતું રહે છે. તેમનાં નાટકોમાં આવતી નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિથી માંડીને તેમનાં પાત્રલેખનો અને સંવેદનાઓને પ્રગટ કરતા સંવાદો — આ બધાંમાં તમે એકંદર કવિતાનો - કાવ્યતત્ત્વનો અહેસાસ કરી શકો છો. ‘એક ટીપું સૂરજનું’, ‘૪૬ કોમોઝોમ્સ’, ‘હથેળીમાં સૂતેલું પંખી’, ‘બાલકનીમાંથી દેખાતું આકાશ...’ વગેરે નાટકો તેનાં ઉદાહરણો છે.

હજુ એક મહત્ત્વની વાત; આપણને સૌને લેખક કે દિગ્દર્શકને એ પૂછવાની ટેવ

પડેલી છે કે ‘ફલાણું નાટક શું કહેવા માગે છે ? તેનો હેતુ શું છે ? મેસેજ શું છે ? આપણે આધુનિક, સાંપ્રત ચિત્રકલામાં — શિલ્પકલામાં તેના રંગો અને આકારોમાં પણ હંમેશાં કોઈક પરિચિત આકૃતિઓ — કોઈ મનોવાંચિત અર્થો ખોળતા ફરીએ છીએ. સંગીત જેવી કલામાં પણ આપણને એટલે જ કદાચ શુદ્ધ શાસ્ત્રીય કરતા સુગમ વધારે માફક આવે છે. કારણ કે સુગમમાં શબ્દો છે, અર્થો છે, જ્યારે ખ્યાલ ગાયકીમાં મુખ્યત્વે સૂર — આલાપ કે તાન છે. આપણી કરુણતા એ છે કે શબ્દો અથવા બૌદ્ધિક ખુલાસાઓની બગલઘોડી વગરના કેવળ સૂર સાથે, નાદ સાથે, શ્રુતિ કે તાલ સાથે આપણો કોઈ પરિચય જ નથી. એવી જ રીતે શુદ્ધ રેખાઓ સાથે, ત્રિકોણ કે વર્તુળો સાથે કે લાલ-લીલા-પીળા રંગો સાથે પણ આપણો કોઈ ભાવનાત્મક નાતો કે નિરૂબત નથી.

નાટકમાં લેખકને અભિપ્રેત એવો કોઈ અર્થ શોધવાના પ્રેક્ષકોના આ પ્રયાસોના જવાબમાં શ્રીકાન્ત શાહ બેધડક કહી દે છે કે, ‘મારે તમને કંઈ કહેવું નથી. કશુંક કહેવા કે આપવા માટેની સભાનતા સાથે હું નાટક લખતો જ નથી.’ શરૂમાં અમે પણ જ્યારે નાટકના અર્થઘટન વિશે શ્રીકાન્ત શાહને કોઈક પ્રશ્નો પૂછતા ત્યારે તેઓ અમને સામો પ્રશ્ન પૂછતા : ‘તમને શું લાગે છે ?’ તેમનો આગ્રહ હંમેશાં એ રહેતો કે ‘નાટકની તાલીમ કે અભ્યાસ દરમ્યાન તમે કયા અનુભવમાંથી પસાર થાઓ છો ? તમે જાતે જ નાટકમાં વણાયેલા વિચારો કે અર્થોને ખોળો, એમ કરતાંય ન સમજાય તો નાટકને જ ફરી ફરીને વાંચો.’ એક લેખક તરીકે તેમણે ક્યારેય તેમનાં અર્થઘટન કે વિચારોને અમારા કલાકારો પર લાદવાના પ્રયત્નો કર્યા નથી. નાટ્યકાર તરીકેની તેમની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ માત્ર નાટક લખવામાં છે, નાટકના કેન્દ્રીય વિચારના ખુલાસા આપવામાં નથી. તેમના મતે એ કામ કલાકારો અને પ્રેક્ષકોનું છે.

અમારા પ્રેક્ષકોએ અમને શ્રીકાન્ત શાહનાં નાટકો ભજવતાં પહેલાં કે ભજવણી બાદ એ નાટકો અંગે તેમની સમક્ષ કોઈ જરૂરી વાતચીત કે ખુલાસાઓ કરવાનું સૂચન કરી જોયેલું. પરંતુ આ બાબતે શ્રીકાન્ત શાહનું માનવું હતું કે નાટક ભજવવા માટે છે, જોવા ને અનુભવવા માટે છે, ભાષણો કે સફાઈ આપવા માટે નથી. પ્રેક્ષક જાતે સારો-નરસો અભિપ્રાય આપે તો સ્વાગત છે, બાકી નાટકની પૂર્વે કે પછી તેની ચોખવટ કરવાનું તેઓ સહેજે જરૂરી ગણતા નથી. તેઓ સાચું જ માને છે કે નાટક પછી ચોખવટની જરૂરિયાત એ નાટકની સરિયામ નિષ્ફળતા સૂચવે છે — કાં લેખકની, કાં ભજવણીની, અને કાં તો પ્રેક્ષકોની પોતાની બૌદ્ધિક કે ભાવાત્મક સજ્જતાની ! (જોકે અમારા કેટલાક પ્રયોગોમાં નાટકોના અંતે પ્રેક્ષકો સાથેની ચર્ચા ખૂબ ઉત્સાહજનક નીવડેલી અને તેને પરિણામે પ્રેક્ષકોને પણ શ્રીકાન્ત શાહનાં નાટકોને જોવા-સમજવામાં વધારે ઉત્સુકતા જાગી હોવાનું જોવા મળેલું.

આપણે ત્યાં બીજી એક બાબત વારંવાર ચર્ચાય છે. અને તે છે નાટકમાં કે તેના સંવાદોમાં પ્રયોજાતી ભાષા. નાટકમાં પ્રેક્ષકોની નજર સામેનું ‘વાસ્તવ’, અને શ્રીકાન્ત શાહે સર્જેલાં પાત્રોના અનુભવોનું ‘વાસ્તવ’ ખરેખરમાં એક જ હોવા છતાં લેખકના ‘વાસ્તવ’નાં શૈલી-સ્વરૂપ સામાન્ય નજરે કંઈક અજાણ્યા, વિચિત્ર કે કોમિક લાગે છે.

કારણ કે આ લેખક એ વાસ્તવની ધરી (એક્સિઝ)ને, તેના હાઈને, તેના 'ન્યૂક્લિયસ'ને પકડે છે — જે આપણા માટે ટેવવશ કે અજ્ઞાનવશ, હંમેશાં ઉપેક્ષિત રહ્યું છે. હેરોલ્ડ કલરમેન નામનો ડિરેક્ટર કહે છે કે, 'Realistic play concentrates on 'WHAT' and Non-realistic plays concentrates on 'HOW'.

શ્રીકાન્ત શાહ આ બીજા વર્ગમાં આવે છે. તેમને 'HOW' યા 'કેવી રીતે'માં રસ છે. તેમનાં પાત્રો સાવ સાધારણ, આપણી આસપાસનાં, સાવ જ પરિચિત. આપણાં પડોશી કે પરિવારમાંથી આવાં અનેક ચરિત્રો આપણને આસાનીથી મળી આવે. પરંતુ એ પાત્રોનાં રોષ ગ્લાનિ, હતાશા-નિરાશા, ગૂંચળામણ, ચીડિયાપણું, વ્યથા-વેદના, વલવલાટ વગેરે સાથે આપણે બહારથી મનોમન જોડાઈ શકતાં હોવા છતાં તેની રજૂઆતશૈલી બાબતે આપણા પ્રતિભાવો અગાઉની નાટ્યપરંપરાઓ સાથે પૂર્વગ્રહોથી પ્રસિત (conditioned) રહે છે. લેખક તેની અભિવ્યક્તિમાં પેલી પરિચિત પરંપરાથી ઉફરા ચાલે છે અને પરિણામે સામાન્ય કલાકારો તેમજ પ્રેક્ષકો બંને માટે તે શૈલી પડકારરૂપ બની રહે છે.

શ્રીકાન્ત શાહનાં નાટકોની અમારી ભજવણીઓમાં અમને એવો અનુભવ પણ થયો છે કે આ નાટકો પ્રેક્ષકોમાં કંઈક વિચિત્ર એવી ગમ્મત કે રમૂજ પેદા કરે છે. પ્રેક્ષકોની પોતાની અનુભૂતિ ને વિચારો પણ શ્રીકાન્ત શાહનાં પાત્રો જેટલાં જ જટિલ, સંકુલ, અસંબદ્ધ, બેહૂદાં, અધકચરાં ને અસમતોલ હોવા છતાં કોણ જાણે કેમ, તેઓ જ્યારે નાટક જોવા બેસે છે ત્યારે તેમને બધું સીધું, સમુંસૂતરું, લીસ્સુંલપટ, શીરાની જેમ ગળે ઊતરી જાય એવું જોઈએ છે ! એમના કમનસીબે શ્રીકાન્ત શાહ તેમની આ આદતને અનુકૂળ થવાની સહેજ પણ તૈયારી દેખાડતા નથી.

છેલ્લે એક ખાસ વાત. બેકેટ, આયોનેસ્કો, પિન્ટર કે સાર્ત્રનું નાટક ન સમજાય તો તેમાં સહાય કરનાર કે ખુલાસો આપનાર માર્ટિન એસ્લિન, જોન સ્પર્લિંગ જેવા સમીક્ષકોનાં પુસ્તકો, લેખો, મબલખ નાટ્યસાહિત્ય આપણી સામે મોજૂદ છે. યુરોપ અને અમેરિકાના કેટલાક નામાંકિત દિગ્દર્શકોએ પણ ધારદાર રજૂઆતો કરીને એવાં નાટકોની ખ્યાતિ વિશ્વભરમાં ફેલાવી છે. આની સરખામણીએ જોઈએ તો આપણા ગુજરાતી નાટ્યકારો—લાભશંકર, સિતાંશુ કે શ્રીકાન્ત શાહ જેવા લેખકોનાં નાટકોને સૌ પ્રેક્ષકોએ પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી જ સમજવાં-મૂલવવાં પડે છે. આપણા આ લેખકોને નથી તો મદદ મળતી સમર્થ કલ્પનાશીલ દિગ્દર્શકોની કે નથી મદદ મળતી તજ્જાના કલા-કસબના જાણકાર તેમજ અભ્યાસી એવા કોઈ ઊંચેરા નાટ્ય-સમીક્ષકોની.

આપણને બૌદ્ધિકોને ટેવ છે કે ખઅયાતનામ લેખકોની કૃતિઓ અથવા તો બેકેટ કે આયોનેસ્કો જેવાઓનાં નાટકો સમજાય - ન સમજાય તોપણ તેમની ખ્યાતિના પ્રભાવમાં આવી જઈને બહારથી વાહ વાહ કરતા ફરીએ છીએ. તેઓની વિશ્વખ્યાતિને ધ્યાનમાં રાખીને તેઓનાં નાટકો ન સમજાય તોપણ આપણે નાટકને નહીં, પણ આપણી જાતને જ અધૂરી માની લઈએ છીએ, પરંતુ આવો જ 'benefit of doubt' આપણા સર્જકોને આપવા આપણે ઝટ તૈયાર થતા નથી. એટલા માટે જ વિખ્યાત નાટ્યસમીક્ષક જોન

ગાસનરે એક ઉપયોગી સૂચન કરેલું, ‘નાટ્યકારનું નામ જાણ્યા વગર જ તેનું નાટક જોવાવું જોઈએ, જેથી કરીને કોઈ જ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ વગર, ફક્ત નાટકના મેરિટ્સને આધારે જ નાટકની મુલવણી થઈ શકે.’

અંતમાં, એક ભારે અફસોસની વાત કર્યા વગર રહી શકાતું નથી કે શ્રીકાન્ત શાહ ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે છેલ્લાં કેટલાક બધાં વર્ષોથી એક ભુલાઈ ગયેલું, ભારોભાર અવગણાયેલું નામ બની રહ્યું. અમારા કલાકારો સિવાય ભાગ્યે જ આજના સાહિત્યઅગ્રણીઓએ શ્રીકાન્ત શાહના સાહિત્યસર્જનને ગંભીરતાપૂર્વક ધ્યાન પર લીધું છે. સમકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે સર્જક શ્રીકાન્ત શાહનું મૂલ્યાંકન જે વ્યાપમાં અને જે ઊંડાણમાં થવું જોઈએ તે ન થયું. જોકે અમે સાક્ષી રહ્યા છીએ કે શ્રીકાન્ત શાહે તેની કદીય પરવા કરી નથી કે ખેદ પ્રગટ નથી કર્યો. અમે સૌ કલાકારમિત્રો વર્ષોની સોબતથી જાણીએ છીએ કે શ્રીકાન્ત શાહ હંમેશાં તેમનાં મનગમતાં સર્જનકાર્યમાં રમમાણ અને સંતુષ્ટ રહેલા. છેલ્લે સુધી પોતાના પ્રશંસકો અને ટીકાકારોની ભીડભાડ અને તમામ શોરબકોરથી દૂર અલાયદા રહીને મોજથી પોતાને ગમતાં નાટકો અને કવિતાઓ લખતા રહ્યા.

આ ઉપેક્ષા-અવગણનાને કારણે શ્રીકાન્ત શાહને નુકસાન નથી થયું, જે કંઈ નુકસાન થયું છે તે ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યના વિકાસ કે પ્રસિદ્ધિને થયું છે. શ્રીકાન્ત શાહ તો એક હરફનમૌલાની જેમ મુક્ત મોજલા મિજાજથી જીવનભર નાટકો, વાર્તાઓ અને કવિતાઓ લખતાં રહ્યાં. એક સર્જક પોતાની આગવી-અનોખી કેડી કંડારીને પોતાનું સાહિત્યસર્જન કરતો રહે અને સામે સાહિત્યના વિવિધ વાડાઓ તેની જાણ્યે-અજાણ્યે ઉપેક્ષા કરતા રહે તો તેમાં ખોવાનું અંતે પ્રજાને અથવા ગુજરાતી સાહિત્યને જ છે.

શ્રીકાન્ત શાહ જ્યારે પણ કંઈ નવું લખતા કે નવું વિચારતા ત્યારે અમારા સૌ દોસ્તોનાં કાન અને હૃદય હંમેશાં ઉત્સુક રહેતાં. અનેક સાંજ તેમની સાથેની નાટ્યગોષ્ઠીમાં વિતાવી છે. એક લેખક તરીકે, સર્જક તરીકે, મિત્ર તરીકે, એક હૂંફાળા, સંવેદનશીલ પ્રેમાળ માણસ તરીકે શ્રીકાન્ત શાહ અમારા સૌ કલાકારમિત્રોની યાદદાસ્તમાં હરહંમેશ જીવતા રહેવાના છે. આજે અને આવતાં વર્ષોમાં પણ તેઓ અક્ષરદેહે અમારી સાથે જ રહેવાના છે. અલવિદા શ્રીકાન્તકાકા, વસમી વિદાય છે તોપણ... કદાચ... કોઈક જન્મે ફરીથી મળીશું... અને ફરી એક વાર રંગમંચ પરનો પડદો ઊઘડશે !

(લેખમાં ઠેર ઠેર ‘અમારા’ શબ્દપ્રયોગમાં રાજુ બારોટ, હેમંત નાણાવટી, નફીસા, કમલ શાહ, દીપ્તિ જોશી, સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ, દિલીપ શાહ, ભીમ વાકાણી, વિનોદ નાયક, યોગેન ભટ્ટ, મુનિ દવે, અદિતિ ઠાકર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.)

મેઘ-સંગીતની પટભૂમિ પર વિરહસુંદર અને યથાર્થ રૂપ :

‘આષાઢ કા એક દિન’ | રાજેશ્વરી પટેલ

‘આષાઢ કા પહલા દિન ઓર એસી વર્ષા માં ! એસી ધારાસાર વર્ષા ! દૂર-દૂર તક કી ઉપત્યકાઈ ભીગ ગયી । ... ઓર મૈં ભી તો ! દેખો ન માં, કૈસી ભીગ ગયી હૂં !’

મેઘગર્જન, વીજળીના ચમકાર અને વરસતા વરસાદના વાતાવરણમાં મલ્લિકાના આ સંવાદ સાથે પ્રારંભ થાય છે નાટક ‘આષાઢ કા એક દિન’. કવિ કાલિદાસરચિત ‘મેઘદૂત’ કાવ્યના વાતાવરણને આ નાટકની રંગભૂમિ પર મેઘનાદભર્યા સંગીત અને પ્રકાશઆયોજનથી તાદૃશ કરવામાં આવે છે.

આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘમાશ્લિષ્ટસાનુમ્ ।

વપ્રક્રીડાપરિણતગજપ્રેક્ષણીયં દદર્શ ॥ (મેઘદૂતમ્, શ્લોક-૨)

આ સુખ્યાત કાવ્યપંક્તિની રટણા કરતું, સુજ્ઞ ભાવકનું મન મેઘદૂતના વાતાવરણમાં ધીમેથી સરી જાય એવું દૃશ્ય નાટ્યારંભે ખૂલે છે.

વિરહી યક્ષ રામગિરિ પર ઊગેલા કુટજ પુષ્પોથી (સ પ્રત્યગ્રે: કુટજકુસુમૈ: કલ્પિતોઘ્યાય તસ્મૈ । - મેઘદૂતમ્, શ્લોક-૪) આષાઢના પ્રથમ દિવસે ગજ સમાન ચડી આવેલા મેઘનું સ્વાગત કરે છે. મેઘદૂત કાવ્યમાં આવતા આ કુટજ પુષ્પનું બીજું નામ છે ગિરિમલ્લિકા. સંસ્કૃતમાં અશિત કુટજ કે શ્વેત કુટજ, વિંધ્ય પર્વતમાળામાં વત્સક, બંગાળીમાં કુડચી, ઓરિસામાં કલિંગ, રામ-રાવણયુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલા વાનરોને ઈન્દ્રએ આ પુષ્પોનાં બીજથી જીવિત કર્યા હોવાથી ઈન્દ્રવૃક્ષ, ઈન્દ્રજવ કે ઈન્દ્રયવ, હિન્દીમાં કુરચી, ગુજરાતીમાં ઈન્દ્રજવ કે કડો, વાનસ્પતિક નામ Holarrhena antidysenterica. નાટ્યકારે કવિ કાલિદાસની કલ્પિત પ્રેયસીનું નામ રાખ્યું છે મલ્લિકા. ગિરિમલ્લિકા પર્વત-શિખરોમાં ઊગતાં વન્ય-પુષ્પો છે અને આ નાયિકાનો નિવાસ પણ હિમગિરિના વન્ય-પ્રાન્તરમાં છે.

‘આષાઢ કા એક દિન’ આધુનિક હિન્દી સાહિત્યના ખ્યાતનામ નાટ્યકાર મોહન રાકેશનું યશસ્વી નાટક. મેઘદૂતના કવિ કાલિદાસના જીવનને મેઘ-સંગીતની પટભૂમિ પર સુકુમાર પદાવલિમાં વિરહસુંદર અને યથાર્થ રૂપ આપવામાં આવ્યું છે. મંદ આર્કંદમાં વાદ્યસંગીતના કરુણ આલાપ સાથે પ્રેમની વેદના કાવ્યરૂપ લઈ પ્રગટતી હોય એમ આ નાટકના ગદ્યમાં પણ કાવ્યનું સૌંદર્ય અને માધુર્ય અનુભવાય છે. ભારતીય સાહિત્ય-મીમાંસક આચાર્ય કુંતકના શબ્દોમાં કહીએ તો આ નાટકના સંવાદો-પદાવલિ-પ્રબંધ ‘બન્ધે વ્યવસ્થિતૌ, તદ્વિદ્ આહ્વાદકારિણી’ છે. નાટ્યભાષા દૃદ્યમાં મુગ્ધ આકર્ષણ જગાડે છે.

અષાઢના પહેલા દિવસે મુશળધાર વરસાદ અને મલ્લિકાનો અદ્ભુત અને

અભૂતપૂર્વ અનુભવ એના સંવાદોમાં પ્રગટે છે. મલ્લિકા ભાવનાઓનું પવિત્ર, કોમળ અને અનશ્વર રૂપ છે, જ્યારે કલ્પનારમ્ય અનુભૂતિના આ સંવાદો સાંભળતી એની માતા અંબિકા કઠોર વાસ્તવની પ્રતિમૂર્તિ છે. જીવનની વાસ્તવિકતાને એ સમજે છે, આ વાતાવરણ એની ઉદાસી પર કોઈ અસર કરતું નથી. મલ્લિકા અને કાલિદાસ વિશે લોકોમાં ચર્ચાતા અપવાદથી એ ચિંતિત છે.

હરણબાળના પ્રાણ લેવા છોડાયેલા બાણના ઘા પર પોતાની કોમળ આંગળીઓના સ્પર્શથી પ્રાણ બચાવવા મથતા, આહત હરણશાવકને પોતાના હાથમાં તેડીને નાટકમાં થતો કાલિદાસનો પ્રવેશ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનું સ્મરણ કરાવે છે. શકુન્તલાનો પ્રકૃતિ અને હરણ સાથેનો સ્નેહ આલેખનારા સુકુમાર નાટ્યબાનીના કવિ કાલિદાસની છબિ પ્રવેશ સાથે ભાવકના મનમાં ઊતરી આવે છે.

નાટકના કથાનકમાં એક વાત વણાય છે... રાજ-કર્મચારીઓના આગમનની. આ આગમન એક અનિષ્ટની છાયા નાટકમાં ઊભી કરે છે. તેઓ જ્યારે જ્યારે આ પ્રાંતમાં આવ્યા છે, ત્યારે ત્યારે કોઈ ને કોઈ અનિષ્ટ ઘટના બની છે. મૃગશાવક પણ એના જ બાણથી વીંધાયું છે. જોકે આ વખતે તેઓ કવિ કાલિદાસને રાજકવિનું સમ્માન આપવા, તેમને લઈ જવા આવ્યા છે. ઉજ્જયિનીની રાજસભા કાલિદાસરચિત ‘ઋતુસંહાર’ વાંચી, અભિભાવિત થઈ અને એમને રાજકવિ સ્થાપવા માગે છે. ‘ઋતુસંહાર’ કવિ કાલિદાસનું પ્રથમ કાવ્ય છે. ગ્રીષ્મથી શરૂ કરી વર્ષા, શરદ, હેમન્ત, શિશિર અને વસંતના પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય સાથે કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

કાલિદાસનું જીવન આપણી સામે અનેક દંતકથા અને વિદ્વાનોનાં જુદાં જુદાં તારણોથી ભિન્ન સમય અને ચરિત્ર ધારણ કરીને આવે છે. મોહન રોકેશે કાલિદાસના જીવન વિશેની કથાઓની સરસ ગૂંથણી આ નાટકમાં કરી છે. ‘બાળપણમાં માતા-પિતાનું છત્ર ગમાવી બેઠેલા કાલિદાસ જન્મે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ભરવાડોની વચ્ચે ઊછર્યા હતા.. તેઓ જ્યાં રહેતા હતા તે પ્રદેશના રાજાની આજ્ઞાથી તેની રાજકુંવરી માટે, મંત્રી યોગ્ય વરની શોધ કરતો હતો. એવામાં તેણે એક વૃક્ષ પર, પોતે જેના પર બેઠો હતો તે જ ડાળીને કાપી રહેલો એક સોહામણો યુવક જોયો... વિદ્વતાના અભિમાનવાળી રાજકુંવરીને આ મૂર્ખ સાથે પરણાવી દેવાની ઈચ્છાથી સાથે લીધો.. તેનાં રૂપ અને યૌવનથી પ્રભાવિત થઈ કુંવરીએ પણ તેનો સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ પરણ્યા પછી ખબર પડી કે આ તો તદ્દન અભણ છે. તેથી કુંવરીએ કાલિદાસનો તિરસ્કાર કર્યો. કાલિદાસે મા કાલીની ઉપાસની કરી જ્ઞાન અને કવિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું.’^૧ આવી એક કથા એમના જીવન વિશે છે.

આ નાટકમાં કાલિદાસ ભરવાડ વચ્ચે ઉછેર પામ્યા છે. જે ગ્રામ-પ્રદેશમાં ઋતુના કાવ્યસૌંદર્યનો જન્મ થયો એ પર્વતભૂમિ, આકાશ, મેઘ, વન્યજીવન છોડીને કાલિદાસ ઉજ્જયિની જવા ઈચ્છતા નથી. પરંતુ મલ્લિકા કાલિદાસની પ્રતિભાને વિકસિત કરતી ક્ષણ, તકને વ્યર્થ જવા દેવા નથી ઈચ્છતી. એ પોતાના જીવનમાં આવનારી વાસ્તવિકતા વિશે એક ક્ષણ પણ વિચારતી નથી. એની માતા અને એની સાથે વિવાહ કરવા ઈચ્છતો

વિલોમ એને કઠોર વાસ્તવ સમજાવવા પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ મલ્લિકા એની હૃદયભાવનાનો અતિ તરલ બનાવે છે. કાલિદાસને ગ્રામપ્રાન્તર છોડી રાજભવનમાં જવા પ્રેરે છે, પોતાની સંવેદનાને વેદનાના પ્રગાઢ બંધમાં એ કાણે બાંધી લે છે અને અતિ ઘેરાયેલા મેઘે વાતાવરણને અંધકારથી ભરી દીધું.

કાલિદાસ વિશે એક કથા આ પણ છે - ‘જૈન વિદ્વાન મેરુતુંગાચાર્ય પ્રમાણે આ રાજકન્યા અવંતિના રાજા વિક્રમાદિત્યની પુત્રી હતી. તેનું નામ પ્રિયંગુમંજરી હતું... વિદ્વાતાના અભિમાનમાં આવી જઈ તેણે ગુરુનું અપમાન કર્યું. પરિણામે ગુરુએ કપટ કરી આ રાજકન્યાનાં લગ્ન અભણ ભરવાડ યુવક કાલિદાસ સાથે કરાવી દીધાં !’^૨ પ્રિયંગુલતાનો ઉલ્લેખ કાલિદાસની રચનાઓમાં જોવા મળે છે. ઉત્તરમેઘમાં યક્ષ પોતાના વિરહની વ્યથા જણાવતા પત્ની માટેના સંદેશમાં કહે છે -

શ્યામાસ્વંગં ચકિત્તહરિણીપ્રેક્ષણે દૃષ્ટિપાતં

વક્ત્ત્વચ્ચાયાં શિશિનિ શિખિનાંં બર્હભારેષુ કેશાન્ ।

ઉત્પશ્યામિ પ્રતનુષુ નદીવુચીષુ ભૂવિલાસાન્

હતૈકસ્મિન્ક્વ ચ્વિદપિ ન તે ચ્ચિન્દ સાદૃશ્યમસ્તિ ॥ (મેઘદૂતમ્, શ્લોક-૪૩)

‘પ્રિયંગુલતામાં તારી કાયા, ચકિત્ત મૃગલીના નેણમાં તારી દૃષ્ટિ, ચંદ્રમાં તારા મુખની સુખ્મા, મયૂરના પિચ્છકલાપમાં તારો કેશકલાપ અને સરિતાની લહેરીઓમાં તારા ભ્રૂવિલાસો હું કલ્પનાથી દેખું છું. પણ અરે રે ! હે ચંડી ! કોઈ એક જ વસ્તુમાં તારું સંપૂર્ણ સાદૃશ્ય મને ક્યારેય જણાતું નથી.’^૩ કાલિદાસની પત્ની જે રાજકન્યા છે, આ નાટકમાં એનું નામ છે પ્રિયંગુમંજરી.

સમયના અંતરાલ પછી નાટકના બીજા અંકમાં ઉજ્જયિનીનો રાજકાફલો આ પ્રાન્તમાં આવે છે. ઋતુસંહાર, મેઘદૂત, કુમારસંભવના પ્રણેતા કાલિદાસના વન-પ્રાન્તમાં વીતેલા જીવનનું અને એકેએક વસ્તુનું અધ્યયન કરવા આ કાફલાના લોકો, જે રાજભવનોમાંથી આવ્યા છે, તે મંડાય પડે છે. આંચલિક શબ્દોનું પણ જ્ઞાન મેળવવા લાગે છે. એક રીતે તો આધુનિક સાહિત્યમાં સર્જકલક્ષી સંશોધનોમાં, સર્જકના જીવનના અધ્યયનના નામે જે સ્થિતિ ઊભી થાય છે, એના પર આનાથી ઉત્તમ કોઈ કટાક્ષ હોઈ ન શકે. નાટ્યકારે એક વિચિત્ર વિડંબણાને જ આ દૃશ્યોમાં પ્રગટ કરી છે.

કાલિદાસના જીવન સાથે જોડાયેલી તમામ વસ્તુની પ્રતિકૃતિ તેઓ નગરમાં ઊભી કરવાના છે, જેથી કાલિદાસને આ વાતાવરણની ખોટ ન અનુભવાય ! બીજી તરફ કાલિદાસને કાશ્મીરનું શાસન સંભાળવા આપ્યું છે અને માતૃગુપ્ત એવું રાજસી નામકરણ પણ કર્યું છે. આ કથાનો સંદર્ભ છે - ‘કલ્હણની ‘રાજતરંગિણી’ અનુસાર રાજા વિક્રમાદિત્યના દરબારમાં માતૃગુપ્ત નામે એક સેવક હતો. તે કવિ પણ હતો. તેની કવિતાથી પ્રસન્ન થઈ રાજાએ તેને કવીન્દ્ર કહ્યો હતો અને કાશ્મીરનું રાજ્ય આપ્યું હતું. કેટલાક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે માતૃગુપ્ત એ જ કાલિદાસ.’^૪

કાશ્મીરમાં જતાં પહેલાં આ રાજકાફલો અહીં આવ્યો છે. કાલિદાસની પત્ની

પ્રિયંગુમંજરી મલ્લિકાને મળવા આવે છે. રાજનીતિ અને સાહિત્ય વચ્ચે કાલિદાસ માનિસક સંતુલન જાળવી શકે તે માટે પ્રિયંગુમંજરી મલ્લિકાને તથા થોડા હરણશાવકોને, વન્ય ફૂલ-છોડને પણ સાથે લઈ જવા તૈયાર છે. આ ઉપરાંત અહીંનાં મકાનોનો પુનરોદ્ધાર કરી કાલિદાસનું ‘મેમોરિયલ’ બનાવી દેવા પોતાના માણસોને કામે લગાવી દીધા છે.

બીજી તરફ અંબિકાનું સ્વાસ્થ્ય ડગી ગયું છે, એની સેવા કરતી મલ્લિકા ઉજ્જયિની જતા-આવતા મુસાફરો પાસે કાલિદાસની રચના મગાવી વાંચતી રહે છે, કાલિદાસના રાજપરિવાર વચ્ચેના જીવન વિશે જાણતી રહે છે. કાલિદાસ વિશે એક કથા આ પણ છે – ‘પુરાતન પ્રબન્ધસંગ્રહ’ અનુસાર આ ઘટના જુદી રીતે બની હતી. કાલિદાસ એક વારાંગનાના નિવાસસ્થાને રહેતા હતા.. ધનની લાલચે વારાંગનાએ કાલિદાસની હત્યા કરી.^{૧૫} કાલિદાસનાં લગ્ન અને આ જીવનની વાતો પણ એના સુધી આવતી રહે છે. પ્રિયંગુમંજરીએ કરેલી સહાયતા કે સાથે આવવાની વાત પણ એ નકારે છે. આ અંકમાં મેઘદૂતના યક્ષની વિરહિણી પત્ની તન્વી શ્યામાનું પ્રતિરૂપ મલ્લિકા જ હોય એમ લાગે. રાજકાફલા સાથે કાલિદાસ પણ આવ્યા છે, પરંતુ એ મલ્લિકાને મળવા નથી આવતા. મલ્લિકાને મળ્યા વગર જ કાલિદાસનું જતું રહેવું નાટકના કડુણને ગાઢ-ગહન બનાવે છે.

રંગસજ્જા સંપૂર્ણ રૂપે પ્રતીકાત્મક છે. ત્રણેય અંકમાં જ્યારે દૃશ્ય ખૂલે છે ત્યારે સહેજ અમસ્તો રંગ-આહાર્યનો ફેરફાર મલ્લિકાની જ સ્થિતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું રૂપક બની સમયના અંતરાલમાં બદલાયેલી અવસ્થાને વ્યક્ત કરે છે. ગાર-માટીનું સાવ સાધારણ ઘર અને એમાં થોડાં કાળાશ જામી ગયેલાં વાસણ છે. નાટકમાં અંક પલટાતા સમયની અસરથી ગાર-માટીના ઘર પર ઝાંખપ, ઘટતા વાસણથી ઊભી થતી દૈનિકીય સ્થિતિ બધું મળીને મલ્લિકાની પરિસ્થિતિનું પ્રતીક બને છે.

ત્રીજા અંકમાં માતુલ મલ્લિકાને સમાચાર આપે છે કે કાલિદાસે કાશ્મીર છોડી દીધું, ઉજ્જયિની પણ નથી ગયા, પરંતુ કાશી જઈ સંન્યાસ લઈ લીધો છે. કાલિદાસની રચનાઓમાં જ પોતાના જીવનની સાર્થકતા, જીવનની ઉપલબ્ધિ સમજતી મલ્લિકાને આ સાંભળી પોતાના જીવની નિરર્થકતા અનુભવાવા લાગે છે, એ વ્યથિત થઈ ઊઠે છે.

ફરી આષાઢનો એક દિવસ છે, મેઘ-ગર્જના સાથે વીજળીના કડાકા સંભળાય છે ને ક્ષત-વિક્ષત કાલિદાસ મલ્લિકાના ઘરે આવે છે. નગરજીવન, રાજવ્યવહાર વચ્ચે અસ્વાભાવિક જીવનમાં પોતે આ વર્ષોમાં જે રીતે ખંડિત થતા ગયા એની આખી વાત ખૂબ વ્યથાપૂર્વક કહે છે. બધું જ પાછળ મૂકી કાલિદાસ પોતાનું શેષ જીવન મલ્લિકા સાથે વ્યતીત કરવા ઈચ્છે છે, પરંતુ ત્યાં જ એક બાળકના રડવાનો અવાજ સંભળાય છે, જે મલ્લિકાનો વર્તમાન છે. મલ્લિકાનાં લગ્ન વિલોમ સાથે થઈ ગયાં છે. ખૂબ પીધેલી હાલતમાં વિલોમ પણ પ્રવેશે છે. નાટ્યાકારનું જીવન સંદર્ભે ગહન ચિંતન આ અંકમાં પ્રગટે છે કે, ઈચ્છા અને સમય વચ્ચે જાણે દ્વન્દ્વ ચાલતું હતું. ઈચ્છાઓની સામે સમય વધુ બળવાન સાબિત થાય છે, કારણ કે સમય કોઈની પ્રતીક્ષા કરતો નથી. ‘આષાઢ કા એક દિન’ (૧૯૫૮), ‘લહરોં કે રાજહંસ’ (૧૯૬૩), આધે અધૂરે (૧૯૬૯), ‘પૈર તલે કી જમીન’

(૧૯૭૫) આદિ મોહન રાકેશનાં નાટકો એક નવું દર્શન આપે છે. ભારતીય રંગભૂમિમાં ભારતીય તત્ત્વ (Indigenous)ની શોધ એમના નાટકોમાં જોવા મળે છે. એમનાં ચિંતનમાં કે નાટકના હાર્દમાં પાશ્ચાત્ય ચિંતનનો પ્રભાવ નથી, પરંતુ ભારતીય દર્શનની આર્ષદષ્ટિ છે. મોહન રાકેશનાં નાટકો માટે મનોજ કુમાર કૈન લખે છે, ‘ભારતેન્દુ કે ઉપરાંત નાટક કો સહી અર્થોં મેં પ્રસિદ્ધિ દિલાને વાલે રાકેશ હી હૈ । રાકેશ કે નાટકોં કા બાહરી રૂપ આધુનિક હૈ, લેકિન ઁકી આત્મા ભારતીય હૈ ।’^૧ નાટકનું બાહ્ય કલેવર આધુનિક નાટકોની પરિપાટી રચે છે, પરંતુ આંતરસત્ત્વ ભારતીય દર્શનને વ્યક્ત કરે છે, તેમજ આધુનિક ભારતીય જીવનનું યથાર્થ રૂપ પણ પ્રગટે છે.

સંપૂર્ણ નાટકમાં મેઘ ભાવનાઓના ભિન્ન ભિન્ન સ્તરોનું પ્રતિરૂપ બને છે. નાટ્યારંભે પ્રસન્ન અને રોમાંચિત મેઘ ધીમે ધીમે ગંભીર, ઘન-ગહન, પ્રગાઢ પીડાને છેડતો, વિરહની વેદનાને ઘેરો બનાવતો, ચરમ સ્થિતિએ અતિવર્ષા ને પછી જાણે ભયાવહ પ્રલયની સ્થિતિમાં પલટાતો હોય એવું વાતાવરણ ઊભું કરે છે. એમાં સમયના અંતરાલ અને જીવનનાં દ્વન્દ્વો પ્રગટે છે. નાટ્યાંતે આ જ મેઘ-ગર્જન અને વીજળીના કડાકા, પ્રકાશ-અંધકાર ભાવનાના તરલ રૂપ સમી મલ્લિકાના જીવનનો કરુણ રાગ છેડે છે. મેઘ-સંગીતના વાતાવરણમાં નાટક ભાવકના હૃદયને મેઘ સમી અશ્રુધારાથી છલકાવી દે, એવું આ નાટક ભારતીય સાહિત્યની એક ઉત્તમ ઉપલબ્ધિ છે.

(આષાઢ કા ઁક દિન, મોહન રાકેશ, રાજપાલ ઁન્ડ સન્સ, દિલ્લી, સંસ્કરણ - ૨૦૧૦, ISBN978-81-7028-409-3

સંદર્ભ :

૧. કાલિદાસ-ગ્રંથાવલિ (કાવ્યખંડ), સં. વસંત પરીખ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૧૬, પૃ. ૮
૨. એજન, પૃ. ૮
૩. એજન, પૃ. ૬૩
૪. એજન, પૃ. ૧૦
૫. એજન, પૃ. ૧૦
૬. સાહિત્યકાર મોહન રાકેશ, મનોજ કુમાર કૈન, શ્રી નટરાજ પ્રકાશન, દિલ્લી, પ્રથમ સંસ્કરણ- ૨૦૧૧, પૃ. ૨૩

કિશોર વયનાં વતન-સંસ્મરણોનું વાસ્તવિક આલેખન : 'શકલતીરથ જેના મનમાં રે !' | ઉત્પલ પટેલ

આમ તો, 'જ્યાં આપણો જન્મ અને ઉછેર થયો અને પેઢીઓથી જ્યાં કુટુંબ વસતું આવ્યું હોય તે જ આપણું ખરેખરું વતન.' ('શકલતીરથ જેના મનમાં રે !', પ્રાસ્તાવિકમાંથી) મોટી ઉંમરે જ્યારે બાળપણ અને શૈશવ સાંભરે છે ત્યારે જે સ્થળે, જે કૌટુંબિક, સામાજિક, ગ્રામીણ પરિવેશમાં તે વીત્યું હોય તે સાથે સાંભરે છે ત્યારે 'એ વાતાવરણ, એ માહોલ' આપણા મનનો કબજો લઈ લે છે. ત્યારે આપણે તે રમણીય અતીતમાં ઊતરીને તેને માણતા જઈએ છીએ. શ્રી ડંકેશ ઓઝાને બાલ્યવયનાં વતનનાં સ્મરણોનો જે મનભર અનુભવ થયો તે કંઈક આવો રહ્યો. મન પર એની એવી તો આહ્વાદક પકડ રહી કે તેઓ એનું આલેખન કર્યા વગર ન રહી શક્યા ! અતીતસાંભરણના પોતાના ઉમળકાને વ્યક્ત કરવા તેમણે વતનગામ શુક્લતીર્થને 'શકલતીરથ' કરી પુસ્તકના શીર્ષકને કાવ્યમય બનાવવાની કોશિશ કરી છે, એમાં નરસિંહ મહેતાની જાણીતી પંક્તિ 'સકલ તીરથ જેનાં મનમાં રે !'ની પ્રેરણા ભળી છે. ભલે ને પુસ્તકના શીર્ષકને કાવ્યાત્મક ઓપ અપાયો પણ પુસ્તકમાંથી પસાર થતાં લાગે છે કે લેખક પોતાનાં સ્મરણોના આલેખન પરત્વે વસ્તુલક્ષી રહ્યા છે. આલેખનમાં કલ્પનાવિહારનો પ્રયાસ બિલકુલ થયો નથી. છતાં ભાષાની સહજતા, સરળતા ને આલેખનની વાસ્તવિકતાને લીધે સ્મરણાલેખ સ-રસ બની શક્યા છે. વાચક સ્મરણોના અનુભવની સાથે પોતાના અનુભવને મિલાવતો રહી, અનુભવની ભીનાશ મેળવી કંઈક સભર બને એવું આલેખન 'શકલતીરથ જેના મનમાં રે !' (૨૦૧૫)માં થયું છે.

ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું કે, 'બાળપણ સર્જક માટે ખાસ્સી સોનાની ખાણ છે. કદી એ ખૂટતી નથી. નથી ખૂટલ નીવડતી.' વધુમાં તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે, 'જીવનઘડતરમાં માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોનો પ્રભાવ પ્રમાણમાં ઘણો વધારે પડે છે એવું મને હમેશાં લાગ્યા કર્યું છે. પ્રાથમિક શાળાનો અનુભવ કેટલોક વીસરાઈ પણ જાય છે. અને કોલેજ વખતે પાકા ઘડા જેવા હોઈએ છીએ. માધ્યમિક શાળામાં જેને સારા શિક્ષક મળ્યા તે સદ્ભાગી.' 'શકલતીરથ જેના મનમાં રે !'ના લેખક પણ કહે છે કે, 'આપણે માનીએ કે ન માનીએ, આપણાં ઉછેર અને ઘડતરમાં કુટુંબનો, જ્ઞાતિનો, શાળાનો અને શિક્ષકોનો બહુમૂલ્ય ફાળો હોય જ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ તેને યોગ્ય અર્થમાં અને યોગ્ય સંદર્ભમાં પ્રમાણવો જ જોઈએ. મેં મારી યાદશક્તિની મદદથી આ દિશામાં કંઈક કરવાનો અહીં પ્રયાસ કર્યો છે.' (પૃષ્ઠ ૫).

ઉમાશંકર જોશીએ કહેલી બાળપણની અને શાળાજીવનની વાતનો અહીં તાળો મળે છે. બાળપણ સોનાની ખાણ છે એ અનુભૂતિ પણ ડંકેશ ઓઝાને આ સ્મરણો લખતાં થઈ છે, એટલે તો એમણે પ્રાસ્તાવિકમાં લખ્યું કે, 'હું મારી જાતને બહુ મોટો તો ઠીક પણ

‘સાહિત્યકાર’ શબ્દને પણ લાયક હોવાનું માનતો નથી. તેમ છતાં એક સફળ વ્યક્તિ તરીકે મારી જાતને જોઉં છું.’ આ સફળ વ્યક્તિ-તાના ઘડતરમાં બાળપણનાં સંસ્મરણોની સોનાની ખાણનો ફાળો છે, તે જીવનનો ફાળો છે. તેનો પરિચય આપણને આ પુસ્તકનાં પાને પાને થતો રહે છે. બાળપણની એક સ્મૃતિના આ તાદ્દશ આલેખનને જુઓ : ‘શિયાળામાં માટીના ચૂલા પાસે બેસી, લાકડાં સંકોરતાં રહેતાં હોઈએ, સુસવાતી ઠંડીમાં ગરમાટો અનુભવાતો હોય ત્યારે એકાએક લાકડામાંથી અલગ જ પ્રકારનો અવાજ થાય, ફટાકડા ફૂટે અને લાકડાની ગાંઠમાંથી પાણી સાથે ધુમાડા પણ નીકળે.’ (પૃષ્ઠ : ૮)

‘શકલતીરથ જેના મનમાં રે !’ના લેખક ડંકેશ ઓઝાએ શાળા એટલે માધ્યમિક શાળા જ નહિ, પ્રાથમિક શાળાના ભણતરની પણ મધુર સ્મૃતિ આલેખી છે. પોતે જ્યાં માધ્યમિક શિક્ષણ પામ્યા તે નર્મદા હાઈસ્કૂલ વિશે તો તેમણે આખું પ્રકરણ આલેખ્યું છે. ‘નર્મદા હાઈસ્કૂલ’ શીર્ષકથી. ઉમાશંકર જોશીના કથને માધ્યમિક શાળાના ભણતરમાં શિક્ષકોને વધારે પ્રભાવ પડે છે તે અહીં ડંકેશ ઓઝાના દાખલામાં પણ સાચું છે.

લેખકનું વતનગામ શુકલતીર્થ, જેને તેમણે આ શૈશવનાં સ્મરણોના આલેખનપુસ્તકના શીર્ષકમાં ત્યાંની ઉચ્ચારાતી બોલીમાં ‘શકલતીરથ’ રૂપે મૂક્યું છે તે સાદંત તેમના મનને ભરી રહે છે. તેથી તો શીર્ષક સાર્થક બને છે. પોતાનું ગામ એક તીર્થક્ષેત્ર છે તેનું તેમને ગૌરવ છે, અહોભાવ છે. અહીં આપણને નર્મદની પેલી પંક્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ યા આવી જાય : ‘મને ઘણું અભિમાન ભોંય તારી મેં ચૂમી !’ શુકલતીર્થની ભોંય માટે લેખકને એવું જ અભિમાન છે તે પ્રસ્તુત પુસ્તકના આલેખનમાં ઠીક ઠીક જગાએ વ્યક્ત થતું રહે છે. તેમ છતાં તે પોતાના વતનના ગુણગાનમાં ક્યાંક વધુ પડતું કહેતા નથી. આલેખનમાં સંયમ રહે છે. તેમણે જે સંયમ દાખવ્યો છે તે અહીં સ્વાભાવિકપણે ઊઘડી રહે છે.

આ પુસ્તકની એક ખાસ બાબત વાચકને એ લાગશે કે લેખકે અહીં આલેખેલાં તેમના જીવનનાં, મેટ્રિક સુધી ભણ્યા ત્યાં લગીનાં, સંસ્મરણોમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોની જીવનરીતિ અને સંસ્કારવિધિને શુકલતીર્થ ગામની બીજી કોમોની જીવનરીતિ સાથે સાંકળીને કંઈક ઝીણવટથી આલેખી છે. થોડુંક જોઈએ : ‘ઘરેથી પતરાણું, બે પડિયા અને પાણીનો લોટો લઈને જમવા જવાનું. છૂટું ચૂરમું પીરસાય. ગોળનું જોઈએ તો ગોળનું અન્યથા ખાંડનું પણ લઈ શકાય. તાંબડીથી પડિયામાં ઘી રેડાય. કેટલાક વળી ચૂરમાનો કિલ્લો કરી વચ્ચે ઘીનું તળાવ ભરાવે. પછી થાબડી વાળવામાં આવે. થાબડી વળાઈ રહે પછી બીજી વાનગીઓ પીરસાવી શરૂ થાય. થાબડી ઠરે એ માટે પ્યાલો ભરીને પાણી પતરાળા નીચે રેડવામાં આવે. દેશી ફીજ સ્ટાઈલ ! આ થાબડી ચોળાઈ રહે પછી વધેલું ઘી પાછું ઉઘરાવી લેવામાં આવતું ચોખ્ખું ઘી કદી એહું ન થાય.

...જનોઈધારી ભૂદેવોને પૂર્ણ ભોજનના ભાગ રૂપે શરૂઆતમાં પણ ભાત મળે. બીજાને, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં ભાત ન જ પીરસાય. ‘નમઃ પાર્વતી પતે હર હર મહાદેવ’ના ઉદ્દ્યોષ સાથે જમણની શરૂઆત થાય.’ (પૃષ્ઠ : ૨૬)

આ સમયમાં હવે લેખક કિનારે ઊભીને પોતાના ગામ શુકલતીર્થને જુએ છે તો શું

પામે છે ? તેમના શબ્દોમાં ‘નર્મદા પણ ગામના સુવર્ણયુગની માફક દૂર જતી રહી છે... વિશાળ પાણીના પ્રવાહપટને સ્થાને વચ્ચે વચ્ચે બેટ ઊપસી આવ્યા છે, જેના પર ઘાસ ઊગેલું પણ જોઈ શકાય છે. આખું દૃશ્ય જાણે ચહેરાઈ ગયું છે.

પાદરનો પેલો બગીચો નથી અને પુસ્તકાલય પણ નથી. મંદિરો હજુ અડીખમ ઊભાં છે, પરંતુ આરતીટાણે ઘંટ વગાડનારા કે આરતી-પ્રસાદ લેનાર શોધ્યા જડતા નથી.

...ભરચક રહેતી શેરી સૂની પડી છે... ક્યારેક આખા ગામનો આંટો મારી આવો અને પાંચ માણસ પણ તમને ઓળખી ન કાઢે એવું પણ બને. આમ છતાં, મેટ્રિકના અભ્યાસ સુધીનું પાયાનું ઘડતર કરનારું શુક્લતીર્થ મારા મનનો અને સ્મૃતિનો કબજો કદી છોડતું નથી. બલકે ઉંમર વધતાં તે વધુ ને વધુ પકડ જમાવતું રહે છે.’ (પૃષ્ઠ ૩૩-૩૪)

આને તમે વળગણ કહો કે ગમે તે કહો પણ તે આમ બનતું હોય છે અને તે જ લેખકે લખ્યું છે. આ સંસ્મરણોમાં પાત્રો પણ ઠીક ઠીક આવે છે, પણ તે બધાં સ્મરણોના પ્રવાહમાં આલેખાયેલાં કરતાં વધુ તો ઉલ્લેખાયેલાં લાગે છે.

ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના પાછી કદાચ તરતના અરસામાં ખેડે તેની જમીન અને રહે તેનું ઘર એવા કાયદાનો અમલ શરૂ થયેલો. એ રીતે શુક્લતીર્થ અને મંગળેશ્વરની સીમમાં વીસેક વીધાં જમીન હતી તેના માલિક ખેડનારા હતા તે બન્યા. અનુક્રમે ઉમેદ નરસી અને રામજીભાઈ પટેલ. મૂળ જમીનમાલિકને જમીનની કિંમતના હપ્તા પાડી આપવામાં આવ્યા, દસ કે વીસ વર્ષના. જમીન ખેડનારને માલિકીહક તો મળ્યો પણ કિંમત પેટે તેમને હપ્તા સરકારમાં ભરવાના ને પછી તે રકમ સરકાર મૂળ માલિકને આપે. આ હપ્તો લેવા લેખક બાપાજી (પિતાશ્રી) સાથે ભરૂચ કલેક્ટર કચેરીએ જતા. જો ઉમેદ નરસી અને રામજીભાઈએ હપ્તો સરકારમાં ભર્યો હોય તો મળે અને ન ભર્યો હોય તો બાપબેટાને ભરૂચનો ધક્કો પડે. આમ છતાં લેખક કહે છે કે ઉમેદભાઈ અને રામજીભાઈ સાથેના અમારા સંબંધો હેતાળ રહેલા. લેખકે લખે છે : ‘જમીનના ખાંધા પત્યા હશે કે કેમ એનો હિસાબ તો બાપાજી સિવાય અમે કોઈએ રાખ્યો નથી. પરંતુ બંને કુંડુંબો સાથેના પ્રેમ અને હૂંફના સંબંધો કદી ઓછા થયા નથી.’ (પૃષ્ઠ ૫૩)

લેખકે અતીતની, વતન સાથે જોડાયેલી જે જે ઘટનાઓ યાદ રહેલી, મીઠું સંભારણું બની ગયેલી ઘટનાઓ આલેખતા ગયા છે. સાથે સાથે તે સર્વમાંથી જે અનુભૂતિબોધ તારવી શકાયો તે પણ આલેખતા ગયા છે. તેમાંથી ઉદાહરણદાખલ થોડું ઉતારવા જેવું છે. રવિશંકર મહારાજના આ શબ્દો જુઓ : ‘ભેગા મળીને ખાય તે ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ અને ભેગું કરીને ખાય તે શહેરી સંસ્કૃતિ.’ (પૃષ્ઠ : ૬૯)

‘બ્રાહ્મણને માંગવું પડે અને મળે તે રીતે નહિ પરંતુ પૂરા આદરસત્કાર સાથે માગ્યા વિના આગ્રહપૂર્વક આપીને પોતે આનંદિત થતા હોય તે ભાવ સાથે આપ્યું હોય અને છૂટા પડતાં સહેજપણ દુર્ભાવ ટક્યો ન હોય તેવું મેં આવા કિસ્સાઓમાં દર વખતે અનુભવ્યું છે. આજે આ બહુ મોટી વાત લાગે છે.’ (પૃષ્ઠ ૬૯)

પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લેખકે ફોડ નથી પાડ્યો પણ બીજા ભાગમાં તેમણે નર્મદાની પરિક્રમા નિમિત્તે મંડળ સાથે જે પ્રવાસ કર્યો તેનું આલેખન છે, તે આલેખન પણ સરસ થયું છે. સંસ્મરણકથામાં ઉમેદ નરસી અને રામજીભાઈનાં ચરિત્રો અને લેખકના બાપાજીનું ચરિત્ર તથા બીજા ભાગમાં રંગઅવધૂતનું ચરિત્ર છે જે થોડી રેખાઓમાં પણ સરસ ઊપસી આવ્યું છે.

આ પુસ્તકના બીજા ભાગનું લેખકે યથાયોગ્ય શીર્ષક યોજ્યું છે : ‘નર્મદા પરક્રમ્મા.’ તે આલેખનોનો આરંભ થાય છે. ‘નર્મદે હર !’થી. લેખકે તેમાં લખ્યું છે : ‘નર્મદા પરિક્રમાનાં પ્રકરણોથી વાચકને ખ્યાલ આવશે કે હું કોઈ શ્રદ્ધાળુ જણ નથી. નદીઓમાં, તીર્થોમાં ડૂબકાં મારી મંદિરોમાં દર્શન કરવાથી ભવસાગર તરી જવાય એવી કોઈ ભોળી શ્રદ્ધા મારામાં નથી. આ વાત ઠેકઠેકાણે વિગતોમાં પ્રગટ થઈ જ છે. આમ છતાં બધાં જ સ્થળોએ હું મારી ઈચ્છાથી ગયો છું. ઘસડાઈને ભાગ્યે જ ગયો છું. લોકોની શ્રદ્ધાને નજીકથી સમજવામાં મને ચોક્કસ રસ છે. હું પૂજામાં ન માનતો હોઉં પણ કોઈ પૂજા કરતું હોય તો તેને બીલીપત્ર કે ફૂલ મેળવી આપવામાં મને આનંદ આવે છે.’ (પૃષ્ઠ ૭૬-૭૭)

સર્જકના આ મનોભાવ સાથે આપણે જરૂર સંમત થઈશું. પરંતુ એક નોખી વાત એ છે કે પ્રકૃતિમાં નદી, પર્વત, સમુદ્ર જેવાં સ્થળોમાં એવું મનભાવન આકર્ષણ રહ્યું છે તે તમને દરેક વખતે ખેંચે છે. અને તેમાં આનંદની એવી અનુભૂતિ થાય કે તમારા રોમરોમમાં વ્યાપી વળે. ‘નર્મદે હર’થી આરંભી ઝાડેશ્વર, નારેશ્વર, કુબેરભંડારી, ગરુડેશ્વર અને કેવડિયા, હાંફેશ્વર, કોટેશ્વર, માહેશ્વર, માંડવગઢ, મહાકાલેશ્વર, બુધની, હોશંગાબાદ, જબલપુર-ભેડાઘાટ, અમરકંટક, મહારાજ પરમહંસ, પંચમઢી, જટાશંકર, ખંડવા, ઓમકારેશ્વર, દહેજ, ઝાડેશ્વર આ તમામ સ્થળોના અટનની અનુભૂતિ મનને ગમેલી છે એનું એક કારણ તો એ કે એના પર નર્મદાના વહેણની નર્મ-દ છાયા અને સ્પર્શ રહ્યાં છે. ‘નર્મદે હર !’ તો ‘નર્મદા પરક્રમ્મા’ની ભૂમિકા રૂપે છે. તે જાણે પરક્રમ્માની દિશાઓ ખોલી આપે છે. આ પરક્રમ્મા વખતે પણ લેખક પોતાને માટે અનુભવબોધ તારવે છે ને અભાનપણે પ્રકૃતિનાં લાઘવયુક્ત રમણીય ગતિશીલ ચિત્રો દોરી આપે છે. એક ઉદાહરણ જુઓ : ‘પથ્થરોમાંથી વહેતા, ક્યાંક પડતા અને ફરી વહેતા જળરાશિના કર્ણપ્રિય વિવિધ અવાજોએ અમને જાણે બાથ ભરીને ઘેરી લીધા હતા.’ (પૃષ્ઠ ૧૧૦)

વળી, પ્રવાસસથળે થયેલા અનુભવ અને તેથી પ્રેરિત ચિંતન તથા વાચનમાંથી નીકળતી ઉક્તિઓ, જીવનપયોગી ચિંતનકણિકાઓ અહીં છે; જે વાચકને ખાસ સ્પર્શ એવી છે. એ કણિકાઓ પૈકી થોડીક અત્રે ઉતારીશું, જેમાંથી કોઈ કોઈ તો લોકોક્તિનું રૂપ ધારણ કરે એવી છે. જુઓ :

‘ભૂખ્યો ગુજરાતી ઊઘિ, ભૂખ્યો મારવાડી રડે, ભૂખ્યો મરાઠી ગાય અને ભૂખ્યો ભૈયો મારવા ધાય.’ (પૃષ્ઠ ૮૨)

*

‘વાચનની માફક સ્નાન પણ સ્વૈચ્છિક પ્રવૃત્તિ છે. મને સદાય બન્નેમાંથી તાજગી હરહંમેશ મળતી રહી છે.’ (પૃષ્ઠ ૮૪)

*

‘જ્યાં વિવાદ છે ત્યાં ઈશ્વર ન હોઈ શકે. જ્યાં સંવાદ છે ત્યાં ઈશ્વરની જરૂર જ નથી.’ (પૃષ્ઠ ૧૦૫)

*

આ પરક્રમ્માં કેટલાક અનુભવો તો એવા થયા કે વાચક માટે હૃદયના આગળા ખોલી આપે છે. એક બાબત અહીં નોંધ્યા વગર આ સમીક્ષા અધૂરી રહે એમ છે. તે એ છે જબલપુર-ભેડાઘાટની આલેખના. આમ તો, ભેડાઘાટના અમાસે અને પૂનમે દેખાતા આરસપહાણના કિનારાઓનું સૌંદર્ય તો કવિની કલ્પનાથી પણ ચડી જાય તેવું ગણાય છે. પણ અહીં આપણા લેખકની અનુભૂતિ તો જુદી જ છે. લખે છે : ‘મૂળ વાત એ છે કે આપણી ભવ્યતાની કોઈ કલ્પના સાથે આ સ્થળનો મેળ બેસતો નથી... ભેડાઘાટ ધુંવાધારની અદ્ભુતતાનો કોઈ સ્પર્શ પામ્યા વિના અમે પરત થઈ રહ્યા હતા. ટુરિસ્તમાનસ પણ ટૂંકાગાળામાં કંઈક અવનવું શોધ્યા કરતું હોય છે ને તે તરત નજરે ન પડવાથી નિરાશ થતું હોય છે.’ (પૃષ્ઠ ૧૦૭). તેમ છતાં, અહીં સૌંદર્ય અને પાવિત્ર્યની બધી તૃષ્ણા લેખકને નર્મદા નદીનાં દર્શનથી છીપે છે.

આ અણમોલ અનુભવખજાનો જે શૈલીએ, જે ભાષાએ નિરૂપાયો છે તે પણ આપણને સ્પર્શે છે, ને આપણા ભાવ અને ચિંતનના અનુભવરાશિમાં કીમતી ઉમેરો કરે છે. વળી, એમેય લાગ્યા કરે છે કે લેખકે ફરી ઘૂંટીને આ આલેખન આખું હોત તો એનો સ્પર્શ કંઈક અનરો જ હોત !

સરવાળે એટલું કહેવું મુનાસિબ ગણાશે કે પ્રસ્તુત પુસ્તક ‘શકલતીરથ જેના મનમાં રે !’ એ આપણા સંસ્મરણાત્મક સાહિત્યમાં મહત્વના ઉમેરારૂપ છે. શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોની નાત, લેખકની નાસ્તિકતા, દક્ષિણ ગુજરાતની પ્રકૃતિશ્રી, ખાસ તો નર્મદાનું નર્મ-દ રૂપ અને લેખકે તારવેલો અનુભવબોધ — એ બધાંનું નિરૂપણ સ્પર્શક્ષમ થયું છે ને શુકલતીરથ અને નર્મદા એમાં એકત્વ લાવવા મોટો ફાળો આપે છે.

તેનઝીન ત્સુન્દુ | વંદના શાંતુઈન્દુ

‘હું જીવન છું’ (કાવ્ય અને નિબંધસંગ્રહ) વિસ્થાપિત જીવનમાં પણ જે વ્યક્તિ આ શબ્દ ખુમારીથી બોલી શકે છે તે વ્યક્તિ છે તિબેટિયન કાંતિધર્મી કવિ અને તિબેટની આઝાદીના કર્મશીલ તેનઝીન ત્સુન્દુ. તેઓ કહે છે ‘મैं જીવન હूं जिसे तुम छोड आये थे पीछे.’ પૂર્વજો જે જીવન તિબેટમાં પાછળ છોડીને આવ્યા હતા તે જીવનને તેનઝીન કવિતા દ્વારા શ્વસે છે અને કહે છે, કે मैं જીવન हूं. એ રીતે પોતાના પૂર્વજોની ભૂમિ તિબેટ સાથેના તાર જોડાયેલા રાખે છે. એની જાગતી આંખોનું સ્વપ્ન છે, આઝાદ તિબેટ. તેમની એક કવિતાની અંતિમ પંક્તિ છે, ‘અહીંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો જરૂર હોવો જોઈએ.’ જો આપણને કવિનો પરિચય ન હોય તો પ્રશ્ન ઊઠે કે કવિ ક્યાં છે, એમને ક્યાં જવું છે ?

અહીંથી એટલે કે ભારતથી અને જવાનો રસ્તો એટલે તિબેટ જવાનો રસ્તો. તેઓ કવિતામાં કે પ્રવાસમાં તિબેટ જવાનો રસ્તો શોધતા રહે છે, કેમ કે તિબેટ એમની માતૃભૂમિ છે. જેને ચીને હડપ કરી લીધી છે અને એને મુક્ત કરાવી આઝાદ દેશ જાહેર કરવો એ તેનઝીન ત્સુન્દુનો જીવનધર્મ બની ગયો છે. પોતાના દેશની આઝાદી એ એમની મૂળભૂત જરૂરિયાત છે. બાકી તો હસતાં-હસતાં કહે છે કે બે જોડી કપડાંથી જિવાય, જીવનભર. સતત વિચારતાં, લખતાં અને પ્રવાસ કરતાં આ કવિને ક્યારેક પ્રવાસ દરમિયાન નિવાસ ન મળે તો બસ-ડેપો કે રેલવે-સ્ટેશનનો બાંકડો પણ રાત ગુજારવા ચાલે છે. ભોજન ન મળે તો શીંગ-ચણામાં ખુશ હોય છે. કપાળે બાંધેલી લાલ રિબિન અને ખભે એક નાનું બેગ-પેક લઈ ફરતો કોઈ ચીકણા-ચપટા ચહેરાવાળો હસતો યુવાન પ્રવાસમાં કે ક્યાંય પણ મળી જાય તો સમજી જજો કે એ છે તેનઝીન ત્સુન્દુ. તિબેટિયન ક્રાંતિધર્મી કવિ અને તિબેટની આઝાદીનો લાડનારો તેનઝીન. એક ઈતિહાસ ઘટી રહ્યો છે વર્તમાનમાં અને એ પણ આપણા દેશમાં તો આપણે એનાથી પરિચિત હોવા જોઈએ. આવો, હું તમને એનો થોડોક પરિચય આપું, એ પહેલાં તેનઝીન ત્સુન્દુ સાથે મારે પરિચય કઈ રીતે થયો એ જણાવું. લગભગ ચારેક વર્ષ પહેલાં કોઈ સામયિકમાં ત્સુન્દુની કવિતાનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત થયેલો. ઝંઝોળી નાખે તેવી કવિતા હતી. મારા દીકરા આર્યને વાંચવા આપી. વાંચીને મને કહે કે કેવી વિવશતા ! એવી તો ઘણી મથામણ હશે જેને કવિ શબ્દોમાં ઢાળી નહિ શકતો હોય. હું ચૂપ હતી અને મારો દીકરો આર્ય ફેસબુક પર એને સર્ચ કરતો હતો. કવિતા હતી -

વિસ્થાપનનું ઘર

અમારા નળિયેથી ચુવક થતો હતો
 અને ચારેય દીવાલો પડી જવાની ધમકી આપતી હતી
 પણ અમારે તો જલ્દીથી જતું રહેવું હતું અમારે ઘેર
 અમે અમારા ઘર આગળ પપૈયાં અને મરચી વાલ્યાં
 ફરતે બનાવી વાડ, વાંસની
 ત્યારે ગૌશાળાની ઘાસ ઢાંકેલી છાપરી પર
 કોળાએ દેખા દીધી
 ગમાણમાંથી ડગુમગુ થતાં વાછડાં નીકળ્યાં
 છત પર ઘાસ અને વેલે બેઠી શીંગો
 અને વેલા દીવાલ પર ચડવા લાગ્યા
 ભાખોળિયા ભરતા મનીપ્લાન્ટ
 બારીમાંથી થઈને આવવા લાગ્યા
 એવું લાગે છે કે અમારા ઘરને મૂળિયાં ફૂટ્યાં છે.
 વાડ હવે જંગલમાં ફેરવાઈ ગઈ છે
 હવે હું કઈ રીતે બતાવું મારાં સંતાનોને
 કે ક્યાંથી આવ્યાં હતાં અમે ?

જ્યાંથી આવ્યાં હતાં એ રસ્તો જ ખોવાઈ જાય એની ગૂંઘામણ, વંશજોને વતનનો રસ્તો પણ ન બતાવી શકવાની લાચારી આપણને ક્ષુબ્ધ કરી નાખે.

આ કવિતાએ જંજોળેલા મનતાર FB દ્વારા પહોંચ્યા ત્સુન્દુ સુધી. FBની મિત્રતા ઘર સુધીની થઈ. પણ અમે મળ્યા ૨૦૧૫ના મે મહિનામાં, ધર્મશાળામાં. ૨૦૧૪ સપ્ટેમ્બરમાં મારું બ્રેઈન કેન્સરનું ઓપરેશન કરાવ્યું એના સાતેક મહિના બાદ ડોક્ટરનું કહેવું હતું ક્યાંક ફરી આવો, ફેશ થવા માટે. તેથી હિમાચલ ગયા. ધર્મશાળા પહોંચ્યા ને તેનજીન ત્સુન્દુ યાદ આવ્યો. એમને ફોન કર્યો. તે ધર્મશાળાથી મેકલોડગંજ મળવા આવ્યો. આ પહેલી મુલાકાત. બાદમાં એ જ્યારે ગુજરાતના પ્રવાસે આવ્યો ત્યારે વડોદરા મારા ઘરે આવ્યો, રહ્યો અને નજીકના મિત્રોને રાત્રે મારે ઘરે બોલાવી નાની કવિગોષ્ઠિ રાખી. એની કવિતાઓ સાંભળી તથા એની પાસેથી વિસ્થાપનની વાતો સાથે એના કામ અંગેની વાતો સાંભળી. બે દિવસ અમારી સાથે રહ્યો. લાગે નહિ કે કોઈ બહારની વ્યક્તિ ઘરમાં છે. આનંદી અને લાગણીશીલ સ્વભાવવાળો ત્સુન્દુ એક વાર મજાક મજાકમાં કહે કે, મમ્મી-ડેડી (હા, એ મને અને મારા પતિને આ રીતે જ સંબોધે છે.) આપ દોનોં મેં કમાલકી સામ્યતા હે ! સફેદ બોયકટ ! જ્યારે મારા દીકરાએ જણાવ્યું કે માને તો બ્રેઈન ટ્યુમરના ઓપરેશનને લીધે વાળ કઢાવી નાખ્યા છે. ત્યારે એનો પ્રતિભાવ લાગણીમાં તરબોળ હતો, ‘સોરી.. સોરી... મમ્મીજી.’ અને બે ચુચી આંખો ઘડીભર મને તાકી રહી. પાછો એ જ મસ્તીમાં બોલ્યો, ચલો... ચલો, આપકો કોઈ વિસ્થાપિત નહીં કર સક્તા યહાં સે. હમારે ગુરુજી (દલાઈ લામા)ના વૈદ્ય તિબેટીયન જડીબુટ્ટીથી કેન્સરની ટ્રીટમેન્ટ કરે છે. આપકો આના હે બસ. કેન્સરની પીડાનો ઈલાજ છે, વિસ્થાપનની પીડાનો નથી. એ વાત એણે વાત વાતમાં કહી દીધી. આ વાત અહીં પૂરી ન’તી થઈ. પ્રવાસ પૂરો કરીને જ્યારે ધર્મશાળા પહોંચ્યો, એનું પહેલું કામ હતું ડોક્ટરની એપોઈન્ટમેન્ટ લેવાનું. ફોન આવ્યો, કે ફેલાણા દિવસની એપોઈન્ટમેન્ટ મળી છે એટલે તે પ્રમાણે ધર્મશાળા પહોંચવાનું છે. પરંતુ તે દરમિયાન મને ફરી ટ્યુમર ડિટેક્ટ થયું છે એ જણાવ્યું. ફરી વૈદ્યને મળી વાત કરી. ફરી તારીખ લંબાણી, કિમો પૂરી થાય પછી એ દવા કરાય એવો મેંસેજ આવ્યો. સવા વર્ષ લંબાઈ ગયું. ત્યારબાદ ગયા મે મહિનામાં (૨૦૧૯) એ દિવસ આવ્યો. એક દીકરો જે રીતે સાથે દોડતો હોય તેમ ધર્મશાળાની હોસ્પિટલમાં સાથે ને સાથે અને મજાકમસ્તી તો ખરી જ. મને કહે, કે દેખો મમ્મીજી, આપકી દવા કે લિયે આયે હો, હમારે ડોક્ટર કો આપકી કવિતા સુનાને નહિ. હું જવાબ આપું એ પહેલાં મારો વારો આવી ગયો.

ધર્મશાળાના જંગલમાં કેડી પર ચાલતો ત્સુન્દુ જુદો જ હતો. લાલ-પીળા બોર તોડીને, ચાખીને ચખાડતો ત્સુન્દુ, થોડી ઔષધીય વનસ્પતિ બતાવતો ત્સુન્દુ, દૂર એક પહાડી બતાવતો કહે, ‘ત્યાં અમારી સ્કૂલ હતી. પગમાં સ્લીપર હોય ન હોય ને દોડતા જતાં અને આવતાં. પહાડીઓ ચડતા, ઊતરતા.’ એની આંખો ત્યાં દૂર સ્થિર થઈ ગઈ હતી. મને થયું, આરપાર તિબેટને જોતો હશે ! કે વહી ગયેલા બાળપણને ?

ભગવાન બુદ્ધનું મુખ્ય મંદિર જ્યાં પરમ પાવન દલાઈ લામાનો નિવાસ છે ત્યાં ગયાં. ખૂબ ભાવપૂર્વક ભગવાન બુદ્ધને પ્રણામ કરે છે. ભારતથી ગયેલ પહેલા બૌદ્ધ ભિખ્ખુનું ચિત્ર બતાવી કહે છે, કે અમારા ગુરુજી માને છે, કે ભારત તિબેટનું ગુરુ છે. શ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધા કશું નહીં પણ પોતાની પરંપરા તરફ ગર્વની લાગણી તેના ચહેરા પર દેખાઈ.

ત્રીજે દિવસે જવાનું હતું રોક કટ ટેમ્પલ. એક પહાડને કોતરીને બનાવાયેલાં અદ્ભુત મંદિરો. એ જોવા જોઈએ એવો ત્સુન્દુનો આગ્રહ તેની કલા પ્રત્યેની અભિરુચિ બતાવતા હતા. એ મંદિર પાંડવકાલીન હોવાનું કહેવાય છે. ત્સુન્દુ કહેતો હતો, કે રામાયણ-મહાભારતને માયથોલોજી માનું છું. મેં પૂછ્યું, કેમ? યુગો વીતી ગયા એટલે ! તથાગતને પણ અઢીહજાર વર્ષ થયાં અને ગાંધીજીને જોતજોતાંમાં દોઢસો વર્ષ થઈ ગયાં. હજાર થશે એટલે માયથોલોજી બની જશે ! હજાર વર્ષ પછી ત્સુન્દુ થઈ ગયો કહેવાશે કે માયથોલોજી ? અને એની તુતી આંખ વધારે ચુચી કરીને મને કહે છે, કે મમ્મીજી, દિમાગ કો જ્યાદા કષ્ટ મત દો. આપ કે લિયે અચ્છા નહિ, અને મારા પતિ હિરેનનો હાથ પકડીને પૂછે છે કે ડેડી સહી બોલા ન મેં ? એક ભગીરથ કાર્ય, તિબેટની આઝાદીને લઈને ઘરેથી નીકળી ગયેલો યુવાન આટલો સહજ ! હા, કેમ કે એ તેનજીન ત્સુન્દુ છે.

તિબેટિયન ગવર્નમેન્ટ ઈન એક્સાઈલનું પાર્લામેન્ટ હાઉસ અને તેમાં સત્ર ચાલુ હોય ત્યારે તેનજીન ત્સુન્દુની એક નિશ્ચિત બેઠક જે પાર્લામેન્ટ તરફથી નહિ પણ ત્યાંના લોકોએ આપેલી, એ જોઈને આપણને સમજાય, કે તેના સમાજમાં તેનું એક નિશ્ચિત સ્થાન છે. છેલ્લે જવાનું હતું તેનજીન ત્સુન્દુના ઘરે, જેનું નામ રાખ્યું છે રેંગઝેન (આઝાદી). બ્રિટિશરોના સમયની નાની બંગલી છે જેમાં અન્ય ભાડુતો પણ રહે છે. તેની સાથે તેના રૂમના લાકડાના ઘોડા પર દુનિયાભરના ક્રાંતિકારીઓનાં પુસ્તકો છે. ભગવદ્ ગીતાનો કર્મયોગ એને ગમ્યો છે એવું કહે છે. નેલ્સન મંડેલા, સુ કી, માર્ટિન લૂથર કિંગ સાથે મહાત્મા ગાંધીજી પણ ખરા જ. આ બધાંને સાથે રાખતા ત્સુન્દુને એક ચિંતા કાયમ છે તે એ, કે વિસ્થાપનને લીધે જુદા પડી ગયેલા તમામ લોકોના કુટુંબના સભ્યો, મોસાળ પક્ષ, પડોશીઓ ફરી મળી શકશે ખરા !

તેનજીન ત્સુન્દુનો જન્મ મનાલીના કોઈ પહાડી રસ્તાની ધાર પર બનાવાયેલ પતરાની ખોલીમાં થયો. ચીને જ્યારે અમાનુષી અત્યાચારો ગુજારીને તિબેટિયનોને તેમનો દેશ તિબેટ છોડવા મજબૂર કરી દીધા (જેમ કાશ્મીરી પંડિતોને કાશ્મીર છોડવા થવું પડ્યું હતું.) હતા ત્યારે પોતાનાં ઘરબાર, ખેતર છોડીને ભાગતા લોકોમાં તેનજીનનાં માતા-પિતા પણ હતાં. જેઓ ભાગીને ભારત આવ્યાં એમને, ભારત સરકારે રોજી આપી. આ રોજી એટલે કુલ્લુ-મનાલીના રસ્તા બનાવવાનું કામ. તેમાંથી મળતી રોટી અને રહેવા માટે એ જ રસ્તાની ધારે બનાવેલ પતરાંની ખોલી, જેમાં તેનજીન ત્સુન્દુનો જન્મ થયો. આ અવસ્થામાં જન્મની નોંધણી કોણ કરે કે રાખી શકે ? તેનજીન કહે છે કે, સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો તે દિવસે મને જન્મતારીખ મળી અને સાથે મળ્યો

કાલ્પનિક રીતે કપાળમાં કોતરેલો R. જે એમના શિક્ષક એમને સતત કહેતા રહેતા કે, આપણે રેફ્યુજી છીએ. એનું પ્રાથમિક શિક્ષણ હિમાચલના ધર્મશાળાની સ્કૂલમાં થયું. ત્યારબાદ ચેન્નઈમાં ગ્રેજ્યુએશન અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી ઈંગ્લિશ લિટરેચરમાં MA કર્યું. ઈચ્છે તો સારામાં સારી નોકરી મેળવી શકે તેમ છે પણ, ના. નોકરી નથી કરવી. જેનો દેશ ગુલામ હોય તેને નોકરીની લક્ઝરી કેમ પોષાય એવું આ કવિ માને છે. અને આ કવિ નીકળી પડ્યો છે એક ધૂન લઈને, આઝાદ તિબેટ. હિમાચલના ધર્મશાળામાં જ્યાં પરમ પવન દલાઈ લામાનું નિવાસસ્થાન છે, ત્યાં બ્રિટિશરોના સમયની એક ઓરડીમાં ત્યુન્દુનો નિવાસ છે. એનાં મમ્મી-પપ્પા ક્ષાટિકના એક રેફ્યુજી કેમ્પમાં રહે છે જ્યાં એમને ભારત સરકારે થોડી જમીન, ખેતી કરવા અને મકાન બાંધવા આપી છે. તેમની બે બહેનો વારાણસીમાં રહે છે અને ભાઈ ધર્મશાળામાં. વિસ્થાપનની વીખરાઈ ગયેલા એક પરિવારનો સભ્ય તેનજીન રમતો જોગી છે. સતત પ્રવાસમાં હોય, જે બોલાવે ત્યાં પહોંચી જાય. તિબેટની વાત પોતાના સાહિત્યના માધ્યમથી રાખવા. કેમ કે તેને શબ્દની તાકાત પર અપૂટ વિશ્વાસ છે. તેમના એક નિબંધ ‘મારા જેવું વિસ્થાપન’ને ૨૦૦૧નો આઉટલુક પિકાડોર એવોર્ડ મળ્યો છે.

૨૦૦૨માં ચીનના રાષ્ટ્રપતિ રેંગ ઝી ભારત યાત્રાએ આવ્યા હતા ત્યારે ઓબેરોય (હવે હિલટન) હોટલની જડબેસલાક સિક્યુરિટીને થાપ આપીને ચૌદમાં માળે જ્યાં રેંગ ઝીની મિટિંગ રાજનીતિજ્ઞો તેમજ અન્ય VIPઓ સાથે ચાલતી હતી ત્યારે ત્યાં પહોંચીને ચીનના વિરોધમાં તિબેટનો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવીને ચીન વિરોધી નારા લગાવીને ચોપાનિયાં ઉડાડ્યાં હતાં, જેથી પોતાની વાત લોકો સુધી પહોંચે. ત્યાંથી તેમની ધરપકડ કરી પોલીસ કસ્ટડીમાં લઈ જેલમાં નાખ્યા હતા. આ વાત હમણાની અને મુંબઈની તેથી આપણને યાદ હોવી જ જોઈએ. તેનજીનનો કીમિયો કામચાબ નીવડ્યો. આખી દુનિયાનું ધ્યાન તેમના તરફ અને એ દ્વારા તિબેટ તરફ આકર્ષી શક્યા.

૧૯૯૭માં સાહસ કરીને કોઈ પણ જાતના દસ્તાવેજનાં કાગળિયાં વિના, હિમાલયના દુર્ગમ પહાડો ઓળંગી જીવના જોખમે તિબેટ પહોંચી ગયા હતા. માતૃભૂમિની માટીમાં એક વાર પગ મૂકવાની, એક વાર એને આંખોમાં ભરી લેવાની તેમની તડપ પરાકાષ્ટાએ હશે ને? એ ઈચ્છા તો પૂરી થઈ, પરંતુ ત્યાં ચીની પોલીસે પકડી લીધા. ત્રણ મહિના ચીનની જેલમાં અમાનુષી યાતનાઓ સહન કરી પણ, મચક ન આપી. અડગ મનના તેનજીનને તિબેટની બહાર ફેંકી દેવામાં આવ્યો. ૨૦૦૮માં બેજિંગ ઓલિમ્પિક્સમાં ‘ચલો તિબેટ’ આંદોલનનું નેતૃત્વ કર્યું હતું. આ તમામ પ્રવૃત્તિ થકી તેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય સમાચારોમાં છવાયેલા રહ્યા છે.

તેમનું સાહિત્ય ધ ઈન્ટરનેશનલ પેન, સાહિત્ય અકાદમી, ભારતીય સાહિત્ય, ધ લિટલ મેગેઝિન, આઉટલુક, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા, તહલકા, ધ ડેઈલી સ્ટાર (બાંગ્લાદેશ), ટુ ડે (સિંગાપુર), તિબેટિયન રિવ્યૂ અને અન્ય પ્રકાશનોમાં પ્રકાશિત થતું રહે છે. કવિ તરીકે અનેક આંતરરાષ્ટ્રીય મંચ પર પ્રતિનિધિત્વ કર્યું છે. વાતો, વાર્તાઓ, લોકસાહિત્યની વાતો થતી રહેવી જોઈએ જેના થકી સંસ્કૃતિ જીવંત રહે છે એવું માનતા

તેનઝીન એ જ કરી રહ્યા છે, ચીન સામે વૈચારિક લડત આપતાં આપતાં.

૧૯૯૯માં એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘કોસિંગ ધ બોર્ડર’ આવ્યો. બાદમાં ‘સેમશુક’ અને ‘કોરા’ નિબંધસંગ્રહ આવ્યા. તેઓ ફ્રેન્ડ્ઝ ઓફ તિબેટ ઈન ઈન્ડિયા સંસ્થાના મહા સચિવ છે.

સ્કૂલ, કોલેજ, યુનિવર્સિટીઓ તેમજ અન્ય ઘણી સંસ્થાઓમાંથી તેમને આમંત્રણ મળતાં રહે છે અને આ કવિ ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ કરતો નીકળી પડે છે. એમનું email છે - tsundue@gmail.com

નવલરામના સીધા વારસદાર — પલાણ | ડંકેશ ઓઝા

['તપાસ' (ગ્રંથાવલોકનો) : લે. નરોત્તમ પલાણ, બિજલ પ્રકાશન, ૧૦૩, યોગી સૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩, પ્ર.આ. ૨૦૧૯, પૃ. ૧૦૪, કિં. રૂ. ૧૦૦]

ગુજરાતીમાં પ્રગટ થતાં પુસ્તકોની સમીક્ષાની એક લાંબી પરંપરા છે. યશવંત દોશીનું 'ગ્રંથ' અને તે પછી રમણ સોનીનું 'પ્રત્યક્ષ' ગ્રંથસમીક્ષાનાં જ સામયિકો હતાં. આજે બેમાંથી એકેય નથી, તેમ છતાં વિવિધ સામયિકોમાં ગ્રંથાવલોકનો પ્રગટ થતાં રહે છે. તેનાં પુસ્તકો પણ થતાં રહે છે.

નરોત્તમ પલાણ આપણા જાણીતા સમીક્ષક છે. અત્યાર સુધીમાં તેમના બાર જેટલા વિવેચનસંચયો પ્રગટ થયા છે. આ તેમનું તેરમું પુસ્તક છે. પહેલો વિવેચનસંચય 'લોચન' ૧૯૮૫માં પ્રગટ થયેલો. સતત વાચન, ઈતિહાસ-પુરાતત્વ-લોકસાહિત્ય-સંતસાહિત્ય માટે સતત રખડપટ્ટી કરનારા પલાણ છે. અધીતમાં તેમણે આગસ કરી નથી. મુખ્ય વાત તો એ છે કે ગુજરાતીના અધ્યાપકો જરૂરી અભ્યાસ કરતા નથી. નોકરી મેળવવા માટે કે બઢતી મેળવવા માટે પ્રકાશનોની સંખ્યા વધારતા જાય છે, તેથી જોઈએ તેવું કામ થતું નથી. કડક સમીક્ષકની કમી વિવેચનક્ષેત્રની સૌથી મોટી કમનસીબી છે. પલાણ કહે છે તેમ મૂળ ઉદ્દેશ આસ્વાદનો હોવો જોઈએ. તે માટે પુસ્તકના પ્રેમમાં પડવું પડે. વળી વિવિધ વિદ્યાશાખાની તેને સમજ પડવી જોઈએ. તે માટે તેનાં રસ-રુચિ ઘડાયેલાં હોવાં જોઈએ. વિવેચન કડક બને છે તે સર્જનને વધુ તેજસ્વી બનાવવા. સર્જક અને વિવેચક બન્ને અંદરથી ખૂલતા રહે તો કડવાશને ક્યાંય અવકાશ રહેતો નથી. આવા ગ્રંથસમીક્ષા વિશેના વિવિધ વિચારો આ પુસ્તકના નિવેદનમાં અને પરિશિષ્ટ રૂપે મુકાયેલા પોતાના વિવેચકકર્મ-બયાનમાં વ્યક્ત થયા છે.

અહીં એકવીસ જેટલાં પુસ્તકો વિશેની તપાસ છે. આ તપાસ ગ્રંથોની તો છે જ, પરંતુ સાથે સાથે આપણા અધ્યાપકોની, આપણા સાહિત્યની, આપણી પરંપરાની અને ટૂંકમાં કહીએ તો સમગ્ર વિદ્યાકીય માહોલની છે, તેથી જ વધુ રસપ્રદ પણ છે.

અહીં જે પુસ્તકો છે તેના વિષયોમાં દલપતરામ, નર્મદ, ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી, પ્રભાશંકર પટ્ટણી, કનૈયાલાલ મુનશી, નાનાલાલ, મધ્યકાલીન સાહિત્ય, પ્રેમાનંદ, લોકસાહિત્ય, મીરાં વગેરે છે. ગ્રંથની સમીક્ષા કરતી વખતે પલાણ આકરા પણ બને છે. જોકે જ્યાં વાહ કહેવા જેવું લાગે ત્યાં દિલચોરી કરતા નથી. પલાણને એ રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય ઓળખે પણ છે.

પુસ્તકના પાછલા પૂઠા પર જાણીતા કવિ રમણીક સોમેશ્વરે અગિયાર લીટીનો એક ફકરો લખ્યો છે જેમાં તેમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ સુપેરે વ્યક્ત કર્યું છે. તેમાં અધ્યાપકની ડાયરીનો પણ ઉલ્લેખ છે. જગતની તપાસ સાથે જાતતપાસની જાગ્રતિ છે. નિર્ભય હાસ્ય અને નિર્ભય વ્યક્તિત્વનો આદર પણ છે.

‘તપાસ’માં વિવિધ સ્થળે જે માર્મિક અવલોકનો પ્રગટ થયાં છે તેમાંનાં થોડાંક જોઈએ.

□ પશ્ચિમમાં પ્રગટેલા વાદો અને તેના પ્રવર્તકો તથા તેનાં નાનાં-મોટાં ચોપાનિયાંઓ તરફ આપણો આજનો વિવેચક એક રોમેન્ટિક વલણ ધરાવે છે ! પરીલોકની અગોચર સૃષ્ટિમાં પોતાની હિરોઈનને શોધતા મુગ્ધ કિશોરના વલણથી આ વલણ બહુ ભિન્ન નથી. (પૃ. ૪૧)

□ આપણે ત્યાં ઘણા સર્જકો વિશે એવું બન્યું છે કે આરંભના એક-બે લેખકો દ્વારા વહેતા થયેલા અભિપ્રાયના આધારે જ કશી જાતતપાસ કર્યા વિના વિવેચન થતું રહ્યું છે. દલપતરામ આમાં સૌથી મોટું અને પહેલું ઉદાહરણ છે. (પૃ. ૧૧)

□ પ્રાકૃતિક પરિવેશ હેઠળનાં અઢાર પૃષ્ઠો પણ સરળતાથી ગળે ઊતરે એવાં નથી. શું પરીખ કે શું અન્ય, જેણે જેણે મધ્યકાલીન કવિતાના પ્રકૃતિનિરૂપણ વિશે લખ્યું છે તે બધા જ મધ્યકાલીન કવિઓએ શુદ્ધ પ્રકૃતિનાં કાવ્યો આપ્યાં નથી એવો સૂર આલાપે છે. યાદ રહે : આવો સૂર આપણે વેસ્ટર્ન ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઉપર વગાડીએ છીએ. (પૃ. ૬૦)

□ આપણી પ્રથમ આવશ્યકતા સાહિત્યનો પ્રેમ અને સમજણ વધારવાની છે. વિકસિત વાચનભૂખની સાથે સાહિત્યનો પ્રચાર નહિ કરી શકીએ તો આવતીકાલે સાહિત્ય ટકી શકશે નહિ. (પૃ. ૨૮)

□ ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા પરત્વેનું ભગવાનલાલનું પ્રદાન આજના આપણા ઈતિહાસલેખકો તથા ભાષાશાસ્ત્રીઓ ઉલ્લેખતા નથી અને અંગ્રેજ મિત્રોના ઉલ્લેખો આપે છે ! મૂળનો અંગ્રેજી ગ્રંથ જોવા જઈએ તો ત્યાં ઋણસ્વીકાર સાથે ભગવાનલાલનો ઉતારો વાંચવા મળે ! (પૃ. ૨૧)

□ ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રવાહદર્શન કરતાં એક નિરીક્ષણ એવું થાય છે કે ૧૯૫૦થી આરંભાયેલા અનુગાંધીયુગમાં આપણી નજર જેટલી પશ્ચિમ તરફ રહી તેટલી આપણી પોતાની તળસંસ્કૃતિ તરફ રહી નથી. (પૃ. ૮૪)

□ સમકાલીનોને બિરદાવીએ છીએ ત્યારે કૃતિ બહારના ઘણા સંદર્ભો કામ કરી જતા હોય છે તે જોખમથી બચવા જેવું છે. (પૃ. ૮૨)

સમીક્ષાઓ પલાણની શૈલી મુજબ અત્યંત ટૂંકી છે, છતાં તેમની તપાસ ઝીણી છે. આપણા અધ્યાપક સાહિત્યકારો જે લાંબી લેખણે લખે છે તેમણે પલાણનું ઉદાહરણ નજર સામે રાખવા જેવું છે. ક્યાંક ક્યાંક સ્ફોટક વિગતો પણ છે. તેમાંની એક ક. લા. સ્વાધ્યાય-મંદિરની સાંડેસરાપીઠ વિશે છે. ક્યારેક આગંતુક નિરીક્ષણો પણ છે : ‘મને દર્શકની

પાત્રસૃષ્ટિ વિશે એક પ્રશ્ન હંમેશાં રહ્યો છે : એમાં એકેય નોંધપાત્ર મુસ્લિમ પાત્ર કાં ન મળે ?' (પૃ. ૭૫). મનસુખલાલ ઝવેરીની કનૈયાલાલ મુનશી અંગેની પુસ્તિકાની સમીક્ષા પૂર્ણ કરતાં તપાસ-અહેવાલનું આખરી વિધાન છે : મુનશી જેવા સમર્થક સર્જક વિશે, ઝવેરી જેવા સમર્થ વિવેચક દ્વારા લખાયેલી આ એક અધૂરી પુસ્તિકા છે. (પૃ. ૩૧)

બીજલ પ્રકાશન આપણે ત્યાં નવીન ઉમેરો છે. પીયૂષ ઠક્કર સાહિત્યના પ્રેમવશ મહેનત કરે છે પણ આ ગ્રંથમાં ઝીણવટથી વાંચનારને મુદ્દણદોષો ખટક્યા વિના રહેતા નથી. વળી સમીક્ષકની ભાષામાં જે કાઠિયાવાડી લઢણો ઘૂસી જાય છે તે ક્યાંક અપ્રિય અને અસુખકર જણાય છે. પલાણનું એક મહત્વનું નિવેદન એ છે કે વિવેચનની મજા અન્ય વિદ્યાશાખાના મિશ્રણથી પ્રગટતી હોય છે. તેઓ ઇતિહાસના પ્રેમી છે એ જાણીતું છે. તેમણે તો લખ્યું છે કે 'ઇતિહાસ મારો પ્રાણ છે... આપણે ઇતિહાસને શિવ અને સાહિત્યને શક્તિ કહી શકીએ.'

પલાણ ઉમાશંકર પાસે ભણ્યા છે. અને માને છે કે નબળું ચલાવી લેવાનો પ્રમાદ સરવાળે બહુ ભારે પડે છે. થાબડ ભાણા વિવેચનાએ ખોટા માપદંડો ઊભા કર્યા છે, શિષ્યો ગુરુની નબળી કૃતિની પણ આરતી ઉતારે છે, વિવેકહીન ગુરૂ આવી 'આરતી'ને પ્રમાણપત્ર માનીને પોતાની કૃતિઓને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઘુસાડી દે છે. પરિણામે આપણી આખી ઇમારત ખોખલી ચણતર પામે છે. આનો ઉકળાટ પુસ્તકના નિવેદનમાં પ્રગટ્યો છે. એકંદરે પલાણની ગ્રંથસમીક્ષાક્ષેત્રની અને અન્ય તપાસ સાહિત્ય અને વિદ્યાના આપણા વાતાવરણને સમયસર જાગ્રત કરવાનો પુરુષાર્થ પણ છે. એ રીતે આપણે આ પુસ્તકને જોવું રહ્યું.

આશા રાખીએ કે આપણી ગ્રંથસમીક્ષાની પ્રવૃત્તિમાં આવાં ઉદાહરણો થકી ગુણાત્મક પરિવર્તન શક્ય બનશે અને તેનો એકંદર ફાયદો આપણા સાહિત્યની ગુણવત્તાપરબને થશે. નબળાથી ચલાવી લેવાની વૃત્તિ ઘટશે.

કચ્છનાં વિવિધ પાસાંઓનું બહુરંગી દસ્તાવેજીકરણ | માવજી મહેશ્વરી

(કચ્છ : ગઈ કાલ અને આજ, પ્રથમ આવૃત્તિ, જૂન ૨૦૧૮, પૃ. ૧૯૯, લે. હરેશ ધોળકિયા, પ્ર. ગોરધન પટેલ 'કવિ')

૪૫૬૭ વર્ગ કિલોમીટરમાં ફેલાયેલો કોઈ વિસ્તારનો રાજકીય દરજ્જો એક જિલ્લા તરીકેનો હોય તે એક દૃષ્ટિએ ગમતી બાબત છે. પરંતુ એ વિસ્તારની પ્રજાની ભાવનાત્મક એકતા, હકોની લડત અને માળખાકીય સુવિધાઓના ઝડપી વિકાસમાં મોટો અવરોધ પેદા કરે છે. કચ્છનું ભૌગોલિક સ્થાન વિશિષ્ટ છે સાથે સાથે વિચિત્ર પણ છે. બહુ ઓછા લોકોનું ધ્યાન ગયું છે કે કચ્છ અરેબિક અને ભારતીય સંસ્કૃતિની સીમારેખા પર આવેલું છે. ન માત્ર સાંસ્કૃતિક, કચ્છ બે હવામાન પટ્ટા ધરાવે છે. ભાષાકીય રીતે પણ

બે ભાગ છે. ગુજરાતીભાષી પૂર્વ કચ્છ અને કચ્છીભાષી પશ્ચિમ કચ્છ. આ બેય વિસ્તારોનું લોકજીવન પણ જુદું છે. ત્યારે એક પ્રદેશ વિશેષ તરીકે તેનું મૂલ્યાંકન કરવા જતાં ચાતરી જવાની પૂરી શક્યતા રહે છે.

કચ્છ જમીનમાર્ગે ભારતમાં પ્રવેશવાનો સદીઓપુરાણો માર્ગ રહ્યો હતો. એટલે આ પ્રદેશ ઉપર કાળનાં અનેક પગલાંની છાપ ઊપસતી-ભૂંસાતી રહી છે. કુદરતને ગુસ્સો કરવા માટે આ પ્રિય વિસ્તાર રહ્યો છે. ઉપરાંત વિષમ હવામાન, ઓછો વરસાદ અને રોજગારીનો અભાવ થકી બહુધા વસ્તી સ્થળાંતર કરતી રહી છે. પરિણામે ભવ્ય ઇતિહાસ ધરાવતા આ પ્રદેશનું દસ્તાવેજીકરણ થયું નથી. વીતેલી બે સદીને બાદ કરતાં અગાઉની માહિતીઓને સત્તાવાર સમર્થન આપતાં વિચાર કરવો પડે. કચ્છ ઉપર આઝાદી સુધી જાડેજા વંશની રાજસત્તા હતી. ભારતના ઇતિહાસમાં સૌથી લાંબી રાજસત્તા ભોગવનાર જાડેજા વંશ સંભવતઃ પ્રથમ છે. આઠસો વર્ષ જેટલી લાંબી રાજસત્તા ભોગવ્યા છતાં જાડેજા રાજવીઓએ આ પ્રદેશનો ઇતિહાસ આલેખવામાં રસ લીધો હોય તેવું જણાતું નથી. અંગ્રેજો અને કચ્છરાજમાં કારભારી તરીકે નાગર અને કાયસ્થ જ્ઞાતિના આગમન પછીનું આદ્ય ચિત્ર મળે છે.

યોગાનુયોગે મારા હાથમાં કચ્છના ભૂતકાળ અને વર્તમાનનું દસ્તાવેજ રજૂ કરતા પુસ્તકના લેખક પણ નાગર છે. હરેશ ધોળકિયાની ઓળખ આમ તો કેળવણીકાર અને ચિંતકની છે. પણ તેમણે કચ્છના ઇતિહાસ અને વર્તમાનના આંતર-બાહ્ય પ્રવાહોમાં ખાસ્સો રસ લીધો છે. કચ્છ વિશે તેઓ આધારભૂત માહિતી ધરાવે છે. તેઓ સમય સમય ઉપર કચ્છવિષયક વિવિધ પુસ્તકો આપી ચૂક્યા છે. જેમાં કચ્છના વિવિધ સમયનાં ચિત્રો મળે છે.

‘કચ્છ - ગઈ કાલ અને આજ’ નામક પુસ્તક તેમનું કચ્છવિષયક દસમું પુસ્તક છે. જેમાં કોઈ ફેમમાં બંધાયા વિના તેમણે ઇતિહાસ અને વર્તમાનને સાંકળીને ભવિષ્યની શક્યતાઓ તરફ આંગળી ચીંધી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જુદાં જુદાં વીસ પ્રકરણ સમાવેલાં છે. જેમાં ઇતિહાસ છે, રાજવીઓનું ખમીર અને કચ્છપ્રેમ છે, કચ્છીઓ પણ ભૂલી ગયા છે એવા વિરલ કચ્છી સપૂતોનાં ચરિત્રો છે, શિક્ષણ છે, સામાજિક અને રાજકીય જીવન છે, ઔદ્યોગીકરણનાં આલેખનો છે, વિવિધ ચળવળોમાં કચ્છની ભૂમિકા છે તેમજ ભૂકંપથી પ્રભાવિત કચ્છ અને રચાયેલા સાહિત્યની આછી ઝલક પણ છે, પુસ્તકના પહેલા જ પ્રકરણને અપાયેલું મથાળું ‘કાળી મજૂરી સફેદ મીઠું’ મીઠાના અગરોમાં કામ કરતા મજૂરોની દારુણ સ્થિતિને સૂચવે છે. કચ્છમાં ભૂકંપ બાદ ફેલાયેલા ઔદ્યોગીકરણથી કોઈ ભલે અંજાઈ જતું હોય, પરંતુ મીઠાના ઉત્પાદનમાં કચ્છ ભારતમાં અગ્રેસર છે તે વાત બહુ ચર્ચાઈ નથી. એક ખનિજ તરીકે મીઠાની શરીર પર થતી આડઅસરો અને મજૂરોની દયનીય સ્થિતિ વિશે પણ કચ્છમાં વિશેષ લખાયું નથી. ત્યારે આ પ્રકરણ જુદી દિશામાં વિચારવા પ્રેરે છે. ભૂકંપ પછી કચ્છમાં ઝડપભેર ફેલાયેલા ઉદ્યોગોએ અહીંના અર્થતંત્ર ઉપર પડેલી વિઘાતક અસરો નોંધવાનું લેખક ચૂક્યા નથી. જોકે ઉદ્યોગોની વિશદ ચર્ચા

કર્તા પછી પણ કચ્છના અગત્યના વ્યવસાય ગણાતા માછીમારી વિશે લખવાનું રહી ગયું છે.

આ પુસ્તકમાં સાત વ્યક્તિચિત્રો છે. ખૂબી એ છે કે એ સાતેય જુદી જુદી પ્રતિભાઓ છે. એ સાતેય વ્યક્તિઓની આંતરછબી અને તેમના યોગદાન વિશે ઝીણામાં ઝીણી માહિતી લેખકે આપી છે. વિરલ વ્યક્તિત્વ પ્રો. કે. ટી. શાહ અને વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઈંદરજી વિશે લખીને લેખકે નવી પેઢી માટે ઉપકારક કામ કર્યું છે. કારણ કે આ બે વ્યક્તિઓ વિશે કચ્છ અજાણ હોય એવી સ્થિતિ છે. ‘ભૂકંપ-પ્રભાવિત કચ્છનું સાહિત્ય’ અને એક સદી પહેલાંના સાહિત્યવિશેષાંકો એ બે લેખ અભ્યાસુઓ અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપગોચી થઈ પડે તેવાં છે. ‘દોઢ સદી પહેલાંનું કચ્છ’ લેખમાં અંગ્રેજ મહિલા પ્રવાસી મેંડમ મેરિયાના પોસ્તાન્સે લખેલા પોતાના કચ્છ-પ્રવાસ વર્ણનના આધારે દોઢ સદી પહેલાંના કચ્છનાં સ્થળો, જ્ઞાતિઓ અને તેના રિવાજો વગેરેની રસપ્રદ માહિતી લેખકે સંકલિત કરી છે. કચ્છની રાજકીય સ્થિતિને પણ લેખકે ‘સ્વાતંત્ર્ય પહેલાં અને પછી’ એમ બે ભાગમાં વર્ણવી છે. જેના પરથી આઝાદી પહેલાની રાજકીય સ્થિતિનો આછો ચિતાર મળે છે, તો આઝાદી બાદ કચ્છનો રાજકીય દરજ્જો બદલાતો રહ્યાની વિશદ માહિતી મળે છે. કચ્છની ચળવળો અને બદલાતા લોકજીવનની માહિતીઓ પરથી કચ્છની પ્રજાની તાસીર સમજાય છે.

લેખકે જુદા જુદા વિષયોને સાંકળીને અભ્યાસુઓને ખપ લાગે તેવું પુસ્તક કચ્છને આપ્યું છે. માહિતીનું વિષયવૈવિધ્ય હોવાથી સર્ળંગ વાચનમાં રસ જળવાઈ રહે છે. ઉપરાંત આંકડાકીય માહિતી પણ ઉપયોગી થાય તેવી છે.

પિંડથી બ્રહ્માંડ લગી ફરી વળતી સર્જકચેતના | કિશોર વ્યાસ

[‘પિંડથી બ્રહ્માંડ’ (કાવ્યસંગ્રહ) : હાર્દિક વ્યાસ, કાવ્યસંગ્રહ, પ્ર. ડિવાઈન પબ્લિકેશન, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧, ૨૦૧૭, પૃ. ૧૪૪, કિં. રૂ. ૧૫૦]

કવિતા લખવા પાછળના મમ્મટનાં પ્રયોજનો તો આપણે જાણીએ છીએ પણ આ કવિએ કાવ્યસર્જન માટેનું પ્રયોજન દર્શાવતાં લખ્યું છે કે :

છોડી ગયા જહાજો જળના સહારે એમ જ,
કાંઠા થયા નિરાશ, તો મેં આ ગઝલ લખી.
ઝૂલવા અનંતરૂપો લઈને મથે છે ઊડવા,
કોઈ તીવ્રતમ સુવાસ, તો મેં આ ગઝલ લખી.

ગઝલ લખવાનાં એકથી વધારે સબળ કારણો આ કવિ પાસે છે. હાર્દિક વ્યાસનો આ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ છે જેમાં કવિની સાચી કવિતાને પામવાની મથામણ નજરે ચઢે છે.

નિવેદનમાં એમણે એક વાત સરસ કરી છે કે, ‘મારા પછીના કવિઓના સંગ્રહો પણ આવવા લાગ્યા પરંતુ એનાથી વ્યગ્ર ન થયો. જે વ્યગ્ર થાય છે એ સંગ્રહોની સંખ્યા ગણતા રહેતા હોય છે પણ ઉત્તમ આપવામાં ઊણા રહી જતા હોય છે. સાહિત્ય પ્રત્યેની રસરુચિ, છંદો શીખવાની તત્પરતા, સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં સક્રિયતા જેવી બાબતો કવિની કવિતાસાધના તરફ ઈંગિત કરે છે. સર્જન આખરે તો સ્વને પામવાની યાત્રા છે. સ્વયંની શોધ આદરવા આપણે જીવનથી માંડીને આપણાં ભાષાઓજારોને ઘડતા રહેતા હોઈએ છીએ.

ગતિની તાજગી સાથે મળે સંતોષ વાયુને,
ધજાને એમ ફરકાવી સ્વયંની શોધ આદરજે

જેવી પંક્તિ જાણે કે સર્જકની કેફિયત રજૂ કરતી હોય એમ લાગે છે. આ સંગ્રહમાં મનોહર ત્રિવેદીની પ્રસ્તાવના ઉપરાંત ગૌરાંગ ઠાકર અને અનિલ ચાવડા પાસેથી પણ પ્રતિભાવો મેળવીને સમાવિષ્ટ કર્યા છે. ગઝલ-વિભાગમાં પંચાવન જેટલી ગઝલો છે. સત્તર જેટલી ગીતરચનાઓ અને દસેક જેટલાં હાઈકુ અને લઘુકાવ્યો પણ છે. બાળવયમાં ટશુક ઉંદરની સાંભળેલી વાર્તા જેવું જીવન જીવાતું હોય એવો અનુભવ પામતા રહેવામાં યંત્રણા અને એકધારા જીવનની નીરસતાનો વિષાદ પ્રગટ થયો છે. નવું જ સુખ ઘરમાં લાવવામાં નિષ્ફળ કવિ રસ્તા વચ્ચે જ કચડાઈ મરે એમાં અર્થહીન જીવનની ગતિ સૂચવી અપૂર્ણ રહી જતાં સ્વપ્નો અને ભવિષ્યની ધારણાના ભંગનો વિષાદ આલેખાયો છે. એમાં તોતિંગ પૈડાંઓની ગતિવિરોધે જડતા ઉમેરીને સંવેદનને ગાઢ બનાવ્યું છે. કવિનો મુખ્યત્વે ઝોક તો ગઝલ અને ગીત પ્રત્યેનો રહ્યો છે ને આ બંને સ્વરૂપમાં નિજ મુદ્રા આંકી આપનારી ઘણી રચનાઓ આ સંગ્રહનો વિશેષ બને છે. જેમ કે ‘પિંડથી બ્રહ્માંડને’ જેવી ગઝલ સાદંત આસ્વાદ્ય છે. રક્તમાં ઘેરાતા યુદ્ધના વિચારો, ત્યાગીને ભોગવી જાણો જેવો વેદમંત્ર, સત્ય અને સમત્વ, પંચમહાભૂતો જેવી બાબતો તરફ આંખ ઠેરવતા કવિની ગઝલસિદ્ધિ પામવાના ગંભીર પ્રયત્નોનો નિર્દેશ છે.

સૂક્ષ્મતર ભાવે કદી માપી શકાયું ના જગત
ને સરળતમ ભાવથી આકાશ પણ વંચાય છે

જેવી પંક્તિમાં સહજભાવનો કરેલો પુરસ્કાર સ્પર્શક્રમ બને છે.

પિંડથી બ્રહ્માંડની વ્યાપક ગતિ આ છે બધી,
એ જિજીવિષા કરોડો ક્યાં કદી પરખાય છે ?

- માં આલેખાયેલો વિરાટ પટ અને કરોડો જિજીવિષાનો સંદર્ભ પણ કવિચમત્કારે આવી ચડ્યો છે. કવિએ લાંબી બહેરની અનેક ગઝલો આ સંગ્રહમાં આપી છે. આવી રચનાઓના લય, છંદ અને ભાષાસફાઈને જોવું અહીં રસપ્રદ બને એમ છે. નભપુરાણ, સ્તબ્ધ ક્ષણોની, ઝાંખી, પીંછું ખરે છે જેવી ગઝલો આના દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

પગમાં ઝાંઝર પહેરી લઈને,
પહાડો નદીઓ પાસે ચાલ્યાં

-માં નદીની ગતિની માફક પહાડોની ગતિનું કલ્પનાશીલ ઉડ્યન તો છે જ પણ એ સાથે પગના ઝાંઝરને કારણે ઊભા થતા નાદસૌંદર્યનો અનુભવ પણ છે,

વાંસળીના સૂર એ ગુંજ્યા કરે છે કાનમાં,
સીમમાં ચરતું રહ્યું છે એટલે ગોધણ હજી !
ભીતરે ગૌતમ વસે છે કે અહલ્યા શું ખબર ?
નીકળી પણ ક્યાં શક્યું છે એનું કંઈ તારણ હજી !

જેવી સચોટ પંક્તિઓમાં કરેલો પુરાકથાઓનો સંદર્ભ માણવાલાયક બની રહે છે. આ કવિની ગઝલોમાં પરંપરિત પ્રણયઆરત, નિષ્ફળતા, આરજૂ કે ઉદાસી જેવાં આલેખનોને બદલે આત્મશોધ, શાશ્વતસત્ય, આત્મસમર્પણ જેવા વિષયો સ્થાન પામ્યા છે એ નોંધવું રહે. પ્રચલિત માર્ગને બદલે નવા પડકારોને ઝીલવાનો આ પ્રયાસ જ કવિકર્મનો હિસાબ ધરી દેતું હોય છે.

પથ્થરોની ગોદમાં ઝરણાં બધાં મૂગાં હતાં,
પંખીઓના કંઠમાં લાખો વ્યથા ખાંગી હતી.

પંક્તિઓમાં ચિત્રાત્મકતા સાથે ભળી ગયેલો ભાવ અસરને દ્વિગુણિત કરે છે.

ઓળખી પણ ના શકું એવી રીતે
છેક ભીતર કોણ પસવારે મને ?

પંક્તિમાં પ્રગટતી ઋજુતા અને નમણાશ આ ગઝલોમાં ઠેર ઠેર પામી શકાય છે. ગીત વિભાગમાંના એક ગીતમાં કવિ અક્ષરભેદને ઉકેલવાનું આહ્વાન કરતા દેખાય છે. ‘સરવરપાળે ભમી રહેલા તથ્યોના તાણાવાણાને સ્હેજ હવે હડસેલો’ જેવી પ્રભાવક પંક્તિ આવતાં જ ગીતનું સૌંદર્ય પામી શકાય છે. ‘જેવી જેની મરજી બાબા’, ‘દૂર દિશાએ જાવું સાહેબ’, ‘પહોચું ત્યાં લગી આવું સાહેબ’, જેવા ઉપાડવાળાં ગીતો વાતચીતિયા શૈલીનાં છે, તો જીવનની અંતિમ પળનો અનુભવ કવિ ગીતમાં આમ મૂકે છે :

હું તો પીળું થયેલ એક પાંદડું,
હવે મારે ખરવાનું જીવતરનાં ઝાડથી.
છૂટા મૂકેલ કોઈ પથ્થરની જેમ
હવે દડવાનું મારે પહાડથી.

અહીં પ્રથમ પંક્તિના ભાવને સઘન બનાવતી બીજી પંક્તિમાં પહાડથી દડતા પથ્થરની ગતિની ત્વરિતતામાં કાળની ગતિનું સચોટ આલેખન છે.

મેં ચીતરેલાં ફૂલોને તું અડકે ત્યાં તો ફેલાતી સુવાસ
અરીસામાં હું નજર કરું તો તને જોયાનો થાય મને આભાસ

...માં નાયિકાના અનુભવાતા અહેસાસને કવિ વિલક્ષણ રીતિએ રજૂ કરી શક્યા છે. વાંકી કેડી જેવું નમણું ગીત પણ કવિકર્મનો નમૂનો બને એમ છે.

‘વાંકી કેડી વળાંક લઈને વળી ગઈ રે સૈ,

જેવી સબળ પંક્તિથી આરંભાતી આ રચનામાં પ્રકૃતિતત્ત્વોની સભરતા વાચકને એ

ભાવવિશ્વમાં તાણી જાય એવી છે. સંગ્રહની સાંજ ઝોકે ચડે, એક માછલીનું ગીત, એક પીંછાનું ગીત જેવી ધ્યાનાર્દ રચનાઓ દર્શાવે છે કે કવિ પાસે ગઝલગીતસ્વરૂપમાં કશુંક રળી લાવનારી પ્રતિભા રહેલી છે. ભાવને પુટ ચઢાવતાં પ્રકૃતિતત્ત્વો, પૌરાણિક સંદર્ભો, પ્રતીકકલ્પનોને પ્રયોજતી સોંસરવી ભાષા, પરંપરિત વિષયોને બદલે ગંભીર વિષય પરત્વેની શોધ સર્જકચેતનાની મથામણ સૂચવે છે. અછાંદસ અને લઘુકાવ્યોને મુકાબલે ગઝલ અને ગીતમાં કવિનો શબ્દ વધુ પ્રાણવાન અનુભવાય છે. વિવિધતાથી સભર એવા આ સંગ્રહને આવકારતાં આનંદ થાય છે.

સ્ત્રીસંવેદનની કવિતા | સંધ્યા ભટ્ટ

['ઘરવખરી' (કાવ્યસંગ્રહ) : લે. દક્ષા પટેલ, રન્નાદે પ્રકાશન, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.
પ્ર. આ. ૨૦૧૭, મૂલ્ય રૂ. ૮૦.૦૦]

કવયિત્રી દક્ષા પટેલના 'ઘરવખરી' કાવ્યસંગ્રહનું મુખપૃષ્ઠ જોતાં અને શીર્ષક વાંચતાં જ સ્ત્રીજગત પ્રત્યક્ષ થાય છે. આપણે અસલ વાપરતાં તે રસોડાનાં રાખોડી સાધનો જોયાં પછી મણિલાલ હ. પટેલની પ્રસ્તાવના 'ગૃહજીવનની સંવેદનાઓ' શીર્ષક અંતર્ગત વાંચીએ છીએ. કવયિત્રીનો પરિચય આપતાં તેઓ લખે છે, 'દક્ષા-રાજેન્દ્ર પટેલ પાસે તળ ગ્રામજીવનનો તથા એવા સંવેદનપ્રધાન ગ્રામગૃહજીવનનો, જાતે જોયો, જાણ્યો-માણ્યો વારસો છે. બામણા એમના બાપદાદાનું વતન છે — પુનાસણ મોસાળ. કવિ ઉમાશંકરની વતનભૂમિમાં દક્ષા પટેલ પોતે પણ વતન તથા મોસાળને નાતે રહ્યાં છે — ફર્યાં છે.' (પૃ. ૫). કવયિત્રી પોતે પણ નિવેદનમાં કવિતાસાન્નિધ્ય વિશે અને બા સાથેની નિકટતા વિશે લખે છે. અધ્યાપન, કલાનું વાતાવરણ. પ્રાદેશિક ભાષાની વાર્તાઓના અનુવાદો અને વિદ્વદ્જનોના સંગ પછી અવતરેલ સહજ અછાંદસ વાંચવાની હવે આપણને ઉત્કંઠા થાય છે.

યોગાનુયોગ બને છે એવું કે આજે ધનતેરસ છે ને પહેલું જ કાવ્ય વાંચવા મળે છે, 'આજે ધનતેરસ'. પૂજા માટે ચાંદીનો સિક્કો લેવા બાની તિજોરીનું છેક અંદરનું ખાનું પહેલી વાર ખોલતાં મળે છે, દાબડીઓથી ભરેલું ખાનું જેમાં દાદાનાં અસ્થિફૂલની રાખ, દાદીની નિત્યપાઠની ચોપડીનું ફાટેલું પાનું, બાપુજીની જાતે કાંતેલી સૂતરની આંટી, પેન્સિલના નાના નાના ટુકડાઓ વગેરે નીકળે છે. બાનો આ ખજાનો એ જ તેમનું ધન. કાવ્યાંતે નેવું વર્ષનાં બાની પૂજા કરી ધનતેરસની પૂજાની કૃતાર્થતા અનુભવાય છે.

'ઘરવખરી' કવિતામાં અસલ જે વાસણો પ્રસંગે પ્રસંગે મળેલાં તેનું સ્મરણ છે. પિતૃજની વાટકી પર હાથ ફેરવતાં બા સ્વગત બોલે છે, 'પહેલાંની છ તે આટઆટલા ટીચા સહન કર છ'. બાના વિધાનોનો ધ્વન્યાર્થ ભાવકના ચિત્તમાં સહજ ઉદ્ઘાટિત થઈ રહે છે. 'ઘરવખરી' કાવ્યમાં પ્રગટ થતું ઘરની નાની નાની ચીજવસ્તુઓનું મૂલ્ય

કાવ્યાનંદ આપે છે.

બાના જીવનના વીતેલા સમયને સાંપ્રત સમય સાથે juxtapose કરીને થયેલાં કાવ્યો ભાવકના હૃદયમાં ટીસ જગાડે છે. ઉનાળાના દિવસોના આકરા તાપ જેવો તપેલો બાનો વીતેલો સમય રાતના એકાંત અંધારામાં રાતરાણીની સુવાસ પેઠે મહેકતો સંવેદતાં કવયિત્રી બાની કર્મઠતા પર સુગંધનો અભિષેક કરતાં વર્તાય છે.

જે નદીના કિનારે બાએ સહિયારો સાથે છબછબિયાં કરતાં ગોષ્ઠિ કરી તે નદીનું અનુસંધાન રસોડાની દીવાલ પર ટાંગેલાં એકવાગાર્ડમાંથી નીચે માટલામાં પડતી પાણીની ધાર સાથે થયું છે. આંગણાનાં વૃક્ષો. હોળી ટાણે હોળી પ્રગટાવવા મૂકેલો સામાન, ઘરનો જૂનો સામાન, ઘરમાં બનાવાતી રસોઈ અને રસોઈમાં કરાતો મસાલો, ઘરની બારીઓ, દીવાલ, છાજલી, તુલસીક્યારો, ઘરમાં ફરતી બિલાડી – આ બધી વાતો બાના જીવન સાથે વણાઈને તેમના અસ્તિત્વનો એક ભાગ બની ગઈ છે જેને કવયિત્રી જુદી જુદી ભાતે કવિતામાં પરોવે છે.

લગ્નના આણામાં હોંશથી લીધેલી મનગમતી સાડી માંડ બે-ત્રણ વાર પહેરાઈ, કબાટમાં પડી પડી જૂની થતી ગઈ, તેનાં ગાભાં-મસોતાં થયાં જેને ધોઈને તાર પર સૂકવ્યાં ને ચક્રાવો લેતા દરજીઝાએ તેને યાંચ મારી મારીને કાંતી કાંતી દોરાનો મુલાયમ ગોટો બનાવ્યો, પાસેના ઝાડ પર ગૂંથ્યો ને થોડા દિવસે એમાંથી બચ્યાં બહાર નીકળ્યાં તો જૂની સાડી જાણે જીવતી થઈ ગઈ. સાડીના જીર્ણોદ્ધારની આ પ્રક્રિયાનું રસાત્મક કાવ્યાત્મક આલેખન ખૂબ સુંદર ચિત્ર ઊભું કરે છે.

રોજબરોજના જીવનની ઘટમાળમાંથી કવિતાની ક્ષણો તારવી લેવાની કવયિત્રીને ફાવટ છે તેથી જ તેમને આખા દિવસના થાક પછી પણ ઊંઘના સગડ ન મળે ત્યારે યાંદો બાળપણના ગોઠિયા જેવો લાગે છે કે પછી ઘરની શોભા વધારવા ટિપાઈ પર મૂકેલ ગામની નદીના શંખ સાથે તેઓ વાત કરે છે. રસ્તા પર ઉઘાડા પગે પાણી કે ચા વેચતા છોકરા તરફની તેમની સંવેદના આપણને સ્પર્શી જાય છે. ‘સૂકા વૃક્ષ જેવી એક સ્ત્રી’એ ઘડેલા રોટલાથી કોણ કોણ હરખાય છે તેની કવયિત્રીને ખબર છે.

કવયિત્રીનાં ઘડિયાળકાવ્યોમાં સાંપ્રત પરિસ્થિતિની દડમજલ ઝિલાઈ છે. મોબાઈલ, ટી.વી. જેવાં આધુનિક સાધનો દ્વારા ફેંકાતી જાહેરાતો સામે પ્રકૃતિની શાંત, રળિયામણી અને નરવી ગરવાઈને સાથે મૂકીને તેઓ આપણે પ્રકૃતિથી કેટલા દૂર આવી ગયા છીએ તેનો કાવ્યરીતિએ નિર્દેશ કરે છે.

કવયિત્રીને અછાંદસની સહજ લયાત્મક ફાવટ છે. કોઈ એક ક્રિયા, ઘટના, પરિસ્થિતિ, પ્રશ્ન, સંવાદ કે સ્મરણથી શરૂ થતું કાવ્ય વિવિધ વળાંકોમાં ગતિ કરતું ચમત્કૃતિ દ્વારા ચોટ આપીને ભાવકને વિસ્ફારિત કરી દે છે. સ્ત્રીના સંવેદનજગતમાં ઘરની નાની નાની બાબતો સમાવિષ્ટ હોય છે. પરોઢિયે છપ્પૂ ફેંકાતું છાપું હોય કે નળમાંથી ટપકતું પાણીનું ટીપું હોય – સ્ત્રીના ચિત્તમાં તે ક્રિયા નોંધાતી હોય છે અને કવિહૃદયમાં જ્યારે આ સંવેદનના વિવર્તો આકારિત થાય છે ત્યારે ‘ઘરવખરી’ જેવો કાવ્યસંપુટ મળે છે.

‘ઘરવખરી’માં પોતાની વાત કહેનાર કવયિત્રી દક્ષા પટેલ પોતાનામાં પરંપરાના સંસ્કારને સાચવીને બેઠેલાં છે. બાનું સજીવ સાન્નિધ્ય પામેલાં તેઓ બાના અભાવ અને સ્વભાવને ઊંડે સુધી સંવેદી શકે છે આથી જ બાની વસ્તુઓને તેઓ બાના અંગ તરીકે જોઈ શક્યાં છે. ‘બાનાં ચશમાં’ જેવી કવિતામાં ચશમાંનાં ગતિમય રૂપ બાના જીવનની વિવિધ પરિસ્થિતિઓ અને પડાવોને રમતિયાળ વેધકતાથી પ્રગટ કરી રહે છે.

‘ઘરવખરી’ની કવિતા મધ્યવયની સ્ત્રીની કવિતા છે. આ સ્ત્રીની ગરિમાયુક્ત અનુભૂતિ એ કવયિત્રીનો વિશેષ છે. એકવીસમી સદીમાં આજે જ્યારે બદલાયેલ સામાજિક અને કૌટુંબિક માળખામાં સ્ત્રીનું સંવેદનજગત ઝડપથી બદલાઈ રહ્યું છે ત્યારે ‘ઘરવખરી’ જેવો કાવ્યસંગ્રહ દસ્તાવેજી મૂલ્ય ધરાવે છે. કવયિત્રી દક્ષા પટેલનું અભિવાદન છે.

સ્વાયત્તતા સંમેલન

સંકલન : પ્રકાશ ન. શાહ

સ્વાયત્તતા, સફળ અને સંકલ્પબદ્ધ સંમેલન

તારીખ પહેલી માર્ચના રોજ પરિષદ પ્રમુખ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રના પ્રમુખપદે યોજાયેલ સ્વાયત્તતા સંમેલન ઉત્સાહ અને સંકલ્પના વાતાવરણમાં સમ્પન્ન થયું હતું. ઉપપ્રમુખ રાજેન્દ્ર પટેલના સંદેશાવાચન અને સ્વાયત્તતા વિશે નિરંજન ભગતનાં સુભિરન-વચનોના મંત્રી ભરત મહેતાએ કરેલ પઠન બાદ સિતાંશુભાઈએ સંમેલનની ભૂમિકા બાંધી હતી. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, રઘુવીર ચૌધરી અને કુમારપાળ દેસાઈ એ પૂર્વ પ્રમુખો ઉપરાંત સંમેલનને શિરીષ પંચાલ, અનિલા દલાલ, હરિકૃષ્ણ પાઠક, રમણ સોની, જયદેવ શુક્લ, પરેશ નાયક, નીતિન શુક્લ, સંધ્યા ભટ્ટ, રામચંદ્ર પંચોળી, પ્રકાશ ન. શાહ વગેરેએ પણ સંબોધન કર્યું હતું. સંમેલનનું સુચારુ સંચાલન મહામંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે કર્યું હતું. સંમેલનમાં થયેલ બંને ઠરાવ અને સંમેલનને પ્રાપ્ત થયેલ સંદેશાઓમાંથી સંકલિત સામગ્રી આ સાથે આપી છે.

તા. ૧-૩-૨૦૨૦ના રોજ યોજાયેલ સ્વાયત્તતા સંમેલનમાં થયેલા ઠરાવ :

સ્વાયત્ત અકાદમી પુનર્જીવિત કરો

આજનું આ સ્વાયત્તતા સંમેલન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સહિત વિવિધ સંસ્થાઓ તેમજ વિશાળ સાહિત્યપ્રેમી વર્ગના સતત અનુરોધ અને વિધિસર તેમજ અવિધિસર રજૂઆત છતાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીને પૂર્વવત્ સ્વાયત્ત કરવા અંગે રાજ્ય સરકાર તરફથી કોઈ મુદતબદ્ધ કદમ ભરાયું નથી તે અંગે ગંભીર નોંધ લે છે. સંમેલન રાજ્ય સરકાર અને સંબંધિત સૌનું, વિશેષે કરીને ગુજરાતના નાગરિક સમાજ સમસ્તનું એ એક પાયાની વિગત તરફ પુનઃ પુનઃ ધ્યાન દોરે છે કે દેશની અન્ય અકાદમીઓમાં નહીં તેમ આપણે ત્યાં ચુંટાયેલ લેખક મંડળ અને ચુંટાયેલ પ્રમુખવાળી અકાદમીને કારણે એક જુદી ભાત પડતી હતી અને ઉમાશંકર-દર્શક આદિની તે દિશાની દોરવણીએ ભારતના સાહિત્યિક નકશામાં તેને કારણે આપણને વિશિષ્ટ સ્થાન પણ મળ્યું હતું. રાજ્ય સરકારના દફતરે તેમજ ૨૦૧૫માં એકાએક ઉપરથી નિમાયેલ પ્રમુખ સાથે સ્વાયત્તતાના વિધિવત લોપ બાદ વખતોવખત થતી રજૂઆતમાં આ વિગત પડેલી છે. ગુજરાતની અસ્મિતા અને ગૌરવનો એ તકાણે છો કે રાષ્ટ્રીય સ્તરે અનોખી એવી આ લઘ્વિને પુનર્જીવિત કરવામાં આવે.

કાર્યક્રમ વિશે

આજનું આ સ્વાયત્તતા સંમેલન, સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રને, આગળની કામગીરી માટે સવેળા જરૂરી પરામર્શપૂર્વક એક પગલા સમિતિની રચના કરવાની જવાબદારી સોંપે છે.

દરમ્યાન, સંમેલન તરફથી, પ્રમુખશ્રી અને પગલા સમિતિનો ગુજરાતના સર્વ ધારાસભ્યો જોગ પ્રસ્તુત ઠરાવ સહિતનો એક અનુરોધપત્ર જાય, જેમાં સરકારને સ્તરે એમને આ સંદર્ભમાં પૂરતો રસ લઈ કારવાઈ કરવાની વિનંતી હોય. જે તે વિસ્તારના સાહિત્યસેવીઓનું એક પ્રતિનિધિમંડળ પોતાના ધારાસભ્યને મળી આ બાબતમાં સવિશેષ ધ્યાન દોરી શકે તે માટે જરૂરી સંકલન આ પગલા સમિતિ કરશે.

પગલા સમિતિ આગામી બે માસમાં રાજ્યમાં વિવિધ સ્થળે જાહેર સભાઓ યોજીને જનમત જાગૃતિનો પ્રયાસ જારી રાખશે.

આજથી બે મહિના દરમ્યાન રાજ્ય સરકાર આ સંદર્ભમાં વિધાયક પ્રતિસાદ ન આપે તો રાજ્યના સ્થાપના દિવસ એટલે કે પહેલી મે પછી તરતનો કોઈ દિવસ નક્કી કરી રાજ્યભરના સાહિત્યપ્રેમીઓ ગાંધીનગરમાં એકત્ર થઈ જાહેર, સામુદાયિક વિરોધ પ્રગટ કરશે.

સંકલિત શુભેચ્છા સંદેશ

આ પ્રશ્નને લોકો સુધી પહોંચાડીએ | ધીરુ પરીખ

૧લી માર્ચે પરિષદમાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમીના સ્વાયત્તતા વિશે ચર્ચાવિચારણા માટે મળનારી સભામાં હું મારી શારીરિક તકલીફને કારણે હાજર રહી શકું તેમ નથી.

ગુ. સા. અ.ની સ્વાયત્તતા વિશે ઘણા લાંબા સમયતી ચર્ચા ચાલી રહી છે. હવે એ તબક્કો આવીને ઊભો રહ્યો છે કે એ બાબતે કોઈ ચોક્કસ પગલાં લેવાં જોઈએ, કોઈપણ કલાકાર સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્ત છે જ. તો પછી એમની સંસ્થા અસ્વાયત્ત કઈ રીતે હોઈ શકે ?

આત્માની પોર્નોગ્રાફી સામે | અનિલ જોશી

કવિતા આત્માની કળા છે. આત્માનો ઓક્સિજન ‘સ્વાયત્તતા’ છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના બંધારણને કચરાટોપલીમાં ફેંકીને સરકાર અકાદમીની સ્વાયત્તતા છીનવીને કોઈ પોતાના માણસની અધ્યક્ષપદે નિમણુક કરી દે એમાં લોકશાહી બિલકુલ નથી, પણ આત્માની પોર્નોગ્રાફી છે. સાહિત્ય પરિષદ, તમારા નેતૃત્વ સાથે અકાદમીની સ્વાયત્તતા માટે જે સંઘર્ષ લડત ચલાવી રહી છે, એમાં મારો શ્વાસ અને સાથ આપ સહુ મિત્રોને સંદેશા રૂપે મોકલું છું.

Literature is not at the service of the government; on the contrary, governments should do everything in their power to create a favourable climate for literature. (મુંબઈ)

ઉમાશંકર અને દર્શકની કેડીએ | રમણીક સોમેશ્વર

સંયોગવશ આવી શકાય તેમ નથી. પરંતુ દેશના અન્ય રાજ્યોથી અલાયદો માર્ગ કંડારી સ્વાયત્ત બનેલી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ સેવેલ

સ્વપ્ન સમી પ્રજાકીય સંસ્થા બની રહે અને શ્રી મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ના ચીંધેલ માર્ગે પુનઃ ધબકતી થાય - એવી સૌ સ્વાયત્તા-પ્રેમીઓની લાગણી અને માગણી સાથે હું મારો સૂર પુરાવું છું. (ભુજ)

અનુમોદના | ઉદયન ઠક્કર

વિશ્વ આખામાં લોકશાહી શ્રેષ્ઠ તંત્ર તરીકે સ્વીકારાઈ છે. અગાઉના વર્ષોમાં ચૂંટાયેલી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ સારી કામગીરી બજાવી છે. તે જોતાં તેની સ્વાયત્તા ઈનીવેલી લેવી અન્યાયી બને છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ગુ.સા. અકાદમીની સ્વાયત્તા માટે કરેલા પુરુષાર્થને હું સમર્થન આપું છું. સરકારે આ માગણી સત્વરે સ્વીકારવી જોઈએ. માત્ર વ્યવહારુ કારણસર મુંબઈથી અમદાવાદ આવી શકતો નથી.

(મુંબઈ)

વાચક વર્ગનો પૂરો સહકાર | રૂપલ મહેતા

કહેવત છે કે ‘pen is mightier than sword,’ કવિની કલમની તાકાત તલવારથી વધુ ગણાય છે. જોકે વાસ્તવમાં કલમ યુદ્ધ લડવા નથી જઈ શકતી... તો તલવાર કવિતા નથી રચી શકતી. તો પછી તાકાત કોની વધારે ગણીશું? શક્તિ તો એ હાથની વધારે છે કે જે યોગ્ય સમયે કલમ ઉઠાવે, યોગ્ય સમયે તલવાર ઉઠાવે અને યોગ્ય સમયે બંને...

એકવાર ભગતસાહેબે અમને એવા હિંમતવાન ઉમાશંકર જોશીની વાત કહી હતી કે જેમણે પોતાના ગ્રંથ ‘સમગ્ર કવિતા’ના પ્રકાશનમાં સરકારની દબલનો સખત વિરોધ કર્યો હતો અને હિંમતથી એ આખું પ્રકાશન પાછું ખેંચીને પોતે આખું ફરીથી છપાવ્યું હતું. એટલું જ નહીં, રાજ્યસભામાં વડાપ્રધાનની હાજરીમાં નારાજી દર્શાવીને આ વાતની ટિપ્પણી કરી હતી.

ધન્ય છે આ પ્રથા પર ચાલનારા ગુજરાતના સાચા સાહિત્યકારો... જેમને અમારો, વાચકવર્ગનો, પૂરો સહકાર છે.

(અમદાવાદ)

આ ઉપરાંત મુંબઈથી પૂર્વપ્રમુખ વર્ષા અડાલજાના ટેલિફોનિક શુભેચ્છા-અને-સમર્થન-સંદેશ ઉપરાંત દિલીપ સેલારકા, ઈશાન સેલારકા, લલિત જોશી, મુકેશ જોશી, ગણેશભાઈ જોશી, મગનભાઈ ચોલેરા, નવનીત રાયઠઠા, અમિત શેઠ, પ્રવીણ ગાંધી, શૈલા વ્યાસ, પ્રવીણ શાહ, પુલીન પારેખ તેમજ અજય પાઠક (ભાવનગર) અને કેશુભાઈ દેસાઈ (ગાંધીનગર) વગેરે તરફથી સંમેલનને શુભેચ્છા સંદેશ મળ્યા હતા.

સ્વાયત્તા સમ્મેલનની એક ઊર્જા તે ગુજરાતના યુવા વર્ગની સામેલગીરી. સાહિત્યના પચાસેક જાગૃત વિદ્યાર્થીઓ, વડોદરાથી ખાસ બસ કરીને પ્રો. ભરત મહેતા, શિરીષ પંચાલ, જયદેવ શુક્લ અને રમણભાઈ સોની જેવા ગુજરાતના ઉત્તમ સર્જકો-અધ્યાપકો સાથે સમ્મેલનમાં સૂઝબૂઝ અને ઉમંગથી ભાગ લેવા આવ્યા હતા.

આપણી વાત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં દર મહિનાની ૧૭મી તારીખથી એક સપ્તાહ સુધી યોજાતા પુસ્તક-પ્રદર્શનમાં આ વખતે ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૦માં શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવના જન્મદિવસ નિમિત્તે તા. ૧૭થી ૨૮ ફેબ્રુઆરી દરમિયાન ગુજરાતી વિવેચનના પુસ્તકોનું પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હતું. જેમાં મહામંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લભાઈ રાવલ, શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ પટેલ, શ્રી પરીક્ષિતભાઈ જોશી, શ્રી ઇતુભાઈ કુરુકુટિયા, શ્રી કાન્તિભાઈ માલસતર, શ્રી લાલુભા, શ્રી સંજયભાઈ ભાવે, શ્રી વીણાબેન રાવલ, શ્રી વિભા ત્રિવેદી, શ્રી ભારતી દેસાઈ, શ્રી માસુંગ ચૌધરી તેમજ અન્ય પુસ્તકપ્રેમી વિદ્યાર્થીઓ પ્રદર્શન જોવા આવ્યા હતા આ ઉપરાંત વાચકો અને અન્ય સાહિત્યરસિક વિદ્યાર્થીઓએ આ પ્રદર્શનનો લાભ લીધો હતો. હમેશની જેમ પ્રિવ્યૂ આપી ન્યૂઝ પ્રકાશિત કરતા મીડિયાએ પણ આ પુસ્તક પ્રદર્શનની નોંધ લીધી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંતર્ગત રવીન્દ્રભવનના કાર્યક્રમમાં તા. ૫-૨-૨૦૨૦ના રોજ સાંજે ૬-૦૦ વાગ્યે ડૉ. મહેશ ચંપકલાલે ‘માનિની’ ટાગોરના નાટકોની પ્રથમ બૌદ્ધ નાયિકા’ વિશે વ્યાખ્યાન ગૌવર્ધન સ્મૃતિમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં આપ્યું હતું.

*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની એક પહેલ રૂપેમીરાં અને મહેન્દ્ર મહેતા (પાલો અલ્ટો, કેલિફોર્નિયા, યુ.એસ.એ.)ની સ્મૃતિમાં ડૉ. કલા મહેતા પ્રાયોજિત પ્રસંગશ્રેણી, સાહિત્યરસિકોની અરસપરસ અવલનવલ આપ-લેનો રમતિયાળ અવસર - ‘આનંદની ઉજાણી...’નો ત્રીજો પ્રસંગ અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર-ને આંગણે તારીખ ૨૦ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૨૦, ગુરુવારે ૧૦.૩૦ થી ૨.૩૦ દરમિયાન યોજાયો.

આ ઉજાણી ત્રણ સ્તબકમાં રહી. પહેલા સ્તબકમાં પસંદ કરેલા વિદ્યાર્થીઓ - પ્રકાશ વણકર, અબરાર રંગરેજ, રુચિતા, મહમંદ, ધરવ બારોટ, ધ્રુવીન પટેલ, શીતલ જાદવની સર્જનાત્મક કૃતિઓની પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી.

બીજા સ્તબકમાં ‘ધ થિંકર’ શિલ્પ નિમિત્તે કૈંચ શિલ્પકાર ઓગસ્ટીન રોદાંના કળાવિશ્વનો પરિચય કવિ-ચિત્રકાર પ્રા. પીયૂષ ઠક્કર દ્વારા કરાવવામાં આવ્યો.

ત્રીજા સ્તબકમાં પ્રા. રમેશ ચૌધરીએ કાવ્યપાઠ કર્યો અને રાજેશ્વરી પટેલની નાટ્યકૃતિ ‘સંજીવની જળ-છળ’નો પાઠ રાજેશ્વરી પટેલ તેમજ વિભાગના વિદ્યાર્થીઓ-મહિરથસિંહ પરમાર, વિક્રમ ભરવાડ, આરતી, મિતલ દ્વારા કરવામાં આવ્યો.

પરિષદના પ્રમુખ આદરણીય સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્રની વિશેષ ઉપસ્થિતિ તેમજ ઉજાણીમાં ઉપસ્થિત અન્ય સર્જકો, વિવેચકો અને ભાવકો દ્વારા સઘન કૃતિનિષ્ઠ ચર્ચા કરવામાં આવી.

□

સાહિત્ય અકાદમી અનુવાદ પુરસ્કાર

કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો અનુવાદ પુરસ્કાર મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તક ‘અંતરનાદ’ આત્મકથા લેખિકા મૃણાલિની સારાભાઈ અનુ. બકુલા ઘાસવાલાએ કર્યો છે તેને મળે છે.

ગુજ. વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

તા. ૧ જાન્યુ. ૨૦૨૦ના રોજ શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈના જન્મદિવસ નિમિત્તે શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ શેઠનું ‘મહાદેવભાઈ દેસાઈની ડાયરીઓ’ વિશે વક્તવ્ય યોજવામાં આવ્યું હતું. તા. ૭ જાન્યુ. ૨૦૨૦ના રોજ શ્રી બિપીન ભટ્ટનું પુસ્તક ‘બે હાથની મથામણ’નું વિમોચન થયું હતું તેમજ શ્રી કિરીટ દૂધાતે એમના સ્મરણો વિશે અને શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યા હતા. તા. ૮ જાન્યુ. ૨૦૨૦ના રોજ શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમારે એમની પ્રયોગશીલ અનુઆધુનિક વાર્તા ‘પોસ્ટકાર્ડ જેટલીજી વાર્તા’નું દશ્ય શ્રાવ્ય પ્રસ્તુતીકરણ કર્યું હતું. તા. ૨૧ જાન્યુ. ૨૦૨૦ના રોજ કવિશ્રી દલપતરામની દ્વિજન્મશતાબ્દીની ઉજવણીમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના થઈ હતી જે ગુજરાત વિદ્યાસભા તરીકે ઓળખાય છે તેની વાત કરી હતી. દીવાન બલ્લુભાઈ શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ દલપતરામનાં કાર્યક્રમમાં શ્રી બ્રહ્મવિહારી સ્વામીએ જ્ઞાનની વિસ્તરતી ક્ષિતિજો વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તા. ૨૮ જાન્યુ. ૨૦૨૦ના રોજ ગાંધીજીની દોઢસોમી જન્મજયંતીની પૂર્વ સંધ્યાએ જગન મહેતાની ‘બિહાર શાંતિકૂચ-માર્ચ ૧૯૪૭’નું ગાંધીજીની એ સમયની મનઃસ્થિતિ દર્શાવતી ૩૯ તસવીરોનું પ્રદર્શન યોજાયું હતું. તા. ૨૮ જાન્યુ. ૨૦૨૦ના રોજ શ્રી સુધીર ચંદ્રાએ ‘ગાંધી અને વિભાજન’ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

પુસ્તક વિમોચન

તા. ૧૫ ફેબ્રુ. ૨૦૨૦ના રોજ જે. બી. ઓડિટોરિયમ, એએમએ ખાતે માણેક પટેલ અભિવાદન સમિતિ દ્વારા શ્રી માણેક પટેલ ‘સેતુ’ના ‘મૈત્રી-માધુર્ય’ પુસ્તકનું વિમોચન હાસ્યકાર શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરના હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું. અને ‘ગાંધી@અહમદાબાદ’ ફિલ્મની પ્રસ્તુતિ થઈ હતી.

તા. ૧૭-૨-૨૦૨૦ને સોમવારે સાંજે ૫.૩૦ વાગે ગુજરાતી સા. પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર ખાતે શ્રી દીવાન ઠાકોરના પાંચમા વાર્તાસંગ્રહ ‘પુસ્તક અને’ના વિમોચનનો કાર્યક્રમ શ્રી રઘુવીરભાઈની અધ્યક્ષતામાં યોજાયો હતો. અતિથિવિશેષ

તરીકે ઉપસ્થિત શ્રી મોહન પરમાર અને વાર્તાકાર શ્રી બિપીન પટેલ દ્વારા પુસ્તકનો આસ્વાદ કરાયો હતો અને સંચાલન શ્રી હરીશ ખત્રીએ કર્યું હતું.

બાળનાટ્ય પ્રસ્તુતિ

ગુજરાત રાજ્ય સંગીત નાટ્ય અકાદમીએ બાલસાહિત્યકાર નટવર પટેલની વૈવિધ્યસભર નાટ્યકૃતિઓમાંથી ‘બાલુનું બખડજંતર’ને પસંદ કરી હતી ને શાળાઓમાં ભજવી હતી.

પારિતોષિક વિતરણ

તા. ૨૧ ફેબ્રુ. ૨૦૨૦ના રોજ ભવન્સ, મુંબઈ ખાતે મમતા વાતાસ્પર્ધાનો પારિતોષિક વિતરણ સમારોહ યોજાયો હતો. વાતાસ્પર્ધાના પ્રથમ ત્રણ વિજેતાઓ શ્રી વિષ્ણુભાઈ ભાલિયા, શ્રી સુષમા શેઠ, શ્રી નરેન્દ્રસિંહ રાણાની વાર્તાઓ પસંદ થઈ હતી અને બીજા ૧૦ વાર્તાલેખકોની વાર્તાઓને સન્માનિત કરવામાં આવી હતી. વાતાસ્પર્ધાની રસપ્રદ સંસ્મરણો અને વાર્તાઓનું પઠન રંગભૂમિના જાણીતા કલાકાર શ્રી મધુ રાય, શ્રી ઉત્કર્ષ મજુમદાર, શ્રી મીનળ પટેલ અને શ્રી મનોજ શાહ દ્વારા થયું હતું.

ગ્રંથગુલાલ

તા. ૧૬-૨-૨૦૨૦ને રોજ રવિવારના રોજ ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર ગુજરાતી સા. પરિષદ ખાતે ગ્રંથગુલાલમાં તાજેતરમાં પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકો - ‘રમેશ ૨. દવેની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ’ (સંપા. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ)નો શ્રી પૂર્વી ઉપાધ્યાયે, ‘તારે શ્રુતિને વિશે મળવું છે’ (લે. અનિલ વ્યાસ)નો શ્રી નરેશ શુક્લે, ‘ઉપરવાસ’ વિશે (સં. સંજય ચૌધરી)નો શ્રી અજય રાવલે, ‘સાદ ભીતરનો’ (લે. કંદર્પ દેસાઈ)નો શ્રી નવનીત જાની, ‘મુકામ’ (લે. હર્ષદ ત્રિવેદી)નો શ્રી ભરત મહેતાએ, ‘ગ્રંથયોગ’ (લે. પારુલ દેસાઈ)નો શ્રી મીનળ દવેએ રસાળ પરિચય કરાવ્યો હતો. વહેલી સવારથી શરૂ થયેલા આ પુસ્તક આસ્વાદ-ચર્ચાના કાર્યક્રમમાં મોટી સંખ્યામાં પુસ્તક રસિકોએ ઉપસ્થિત રહીને કાર્યક્રમને મન ભરીને માણ્યો હતો.

આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ

સંકલન અને પ્રસ્તુતિ : પીયૂષ ઠક્કર

ચિત્રકાર : ભૈરવી મોદી (જ. ૧૯ સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૦, અમદાવાદ)

ચિત્રનું શીર્ષક : ધોધલપાડામાં ટૂગુ

માધ્યમ: તૈલચિત્ર • માપ: ૪૮ × ૪૮ ઈંચ • વર્ષ : ૨૦૧૮

(જાન્યુઆરી ૨૦૨૦થી આગળ)

ભૈરવી લખે છે: મેં આ પૂર્વે અમદાવાદની ફોક સ્ટોરીઝ, અમદાવાદના ફેરિયા, અમદાવાદના ઉત્સવો એવા ઘણા વિષયો પર કામ કર્યું. ૨૦૧૫માં મેં “પંચતંત્ર કિયારસ્કુરો ઓફ જગલ ટૂ ઝેઝ” વિષય પર પ્રદર્શન કર્યું. ત્યાર પછી મારે થોડો વખત પ્રવાસ ખેડીને ભારતની સંસ્કૃતિને જાણીને તેને ચીતરવાનો વિચાર હતો. ત્યારે અમે સપરિવાર બે વર્ષ પહેલાં સાપુતારા કે જે એક હિલસ્ટેશન છે ત્યાં ગયાં હતાં. ત્યાંના મ્યુઝિયમમાં મેં પેપર માસ્ક જોયાં. જેનાથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થઈ. ત્યારની એ છબી મનમાં પડી હતી તે હવે અચાનક સ્મૃતિપટ પર આવી અને ત્યાં જઈ એ માસ્કમનો શો ઉપયોગ કે કેવી રીતે એ બને એ જાણવાની ઉત્કંઠા થઈ.

૨૦૧૬માં હું પહેલી વાર ચીતરવાના ઉદ્દેશથી સાપુતારા ગઈ. ડાંગ જિલ્લો અને ડાંગી લોકોના તહેવાર અને તેમની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક જીવનશૈલીને ૩ વર્ષ નજીકથી જોઈ, માણી. મેં આ “વેન ધ પાવરી કોલ્સ” ચિત્રશ્રેણીમાં તેમના ૪ તહેવારોને આવરી લીધા છે. જેમાં ડુંગરદેવ, ભવાડા, બેલપોળા અને હોળીનો સમાવેશ થાય છે.

‘ધોધલપાડામાં ટૂગુ’ વિશે ભૈરવી જણાવે છે: “સામાન્ય રીતે ગામડાંઓના અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં ટીવી, સિનેમા, રેડિયો જેવાં માધ્યમો નહીંવત્. માટે યુવા પેઢીને યૌનશિક્ષણના આપવાના ભાગરૂપે આ ભજવણી થતી હોય છે. સ્ત્રી-પુરુષના બન્નેના પાત્રો આમાં પુરુષો જ ભજવતા હોય છે. ભવાડાના મહોરાંઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આને હું કામદેવ-રતિના નામથી જ ઓળખતી પરંતુ ગામલોકોએ જણાવ્યું કે આને ‘ટૂગુ’ કહે છે.”

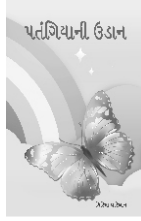
પ્રસ્તુત ચિત્રની સંયોજના એવી કે અહીં ભજવણી છે, સાજિન્દા છે, ત્યાં જ વેશ બદલતાં પાત્રો છે તો ભજવણી માટે વેશ સજીને રાહ જોતાં તત્પર પાત્રો છે. દર્શકો છે નિરાંતે બેઠાં ભજવણી માણતા કે પોપોતાના દિવાસ્વપ્નોમાં ખોવાયેલા. આમેય મેળા આનંદ-ઓચ્છવની સાથે આપણને આપણાં દિવાસ્વપ્નોમાં વિહરવાની તક આપતા હોય છે. ચહેરાં—મહોરાંની આ લીલામાં, સતત પરિવર્તિત થતી કલ્પના અને વાસ્તવની સૃષ્ટિમાં, દર્શક પણ સહેજે ગૂંચાઈ જાય છે. ભૈરવીની ચિત્રકળાનો આ ચિત્રશ્રેણીમાં નવતર ઉઘાડ જોવા મળે છે. લોકકથાનું વિસ્મય, ખૂલ્લાપણું, રંગીનપણું, ઈમ્પ્રોવાઈઝેશન, અણધારી સહોપરિસ્થિતિ વગેરે ઘણું પરસ્પર સાથે સાહજિકપણે જોડાતું ભૈરવીની અભિવ્યક્તિને ઉર્વરક મોકળાશ આપે છે.

આ અંકના લેખકો

- અનિલ જોશી : ડી/૫૧, દ્વારકેશધામ, એલ.એમ. માર્ગ, નવા ગામ, દહીંસર (વે), મુંબઈ-૪૦૦૦૬૮
- અરુણા જાડેજા : એ/૧, સરગમ ફ્લેટ, ઈશ્વરભુવન રોડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- ઈલા આરબ મહેતા : ૧૬૧, મોનાલિસા, ૧૬મો માળ, બમનજી પીટીટ રોડ, પારસી જનરલ હોસ્પિટલ પાસે, મુંબઈ-૪૦૦૦૩૬
- ઉત્પલ પટેલ : 'કવચ', ૧૩, રામેશ્વર સોસાયટી, મહાવીરનગર વિસ્તાર, હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧
- કિશોર વ્યાસ : ૬/બી, મહેતા સોસાયટી, હાઈસ્કૂલ પાછળ, કાલોલ-૩૮૮૩૩૦
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ડંકેશ ઓઝા : ૬, સ્વાગત સિટી, અડાલજ-ચાંદખેડા રોડ, મુ. અડાલજ-૩૮૨૪૨૧
- દક્ષા પટેલ : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિંમતલાલ પાર્ક પાસે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- પરીક્ષિત જોશી : ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ-સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- પારુલ ખખ્ખર : 'તીર્થ', ૧૫૩, ગુરૂકૃપાનગર, ચિત્તલ રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
- પીયૂષ ઠક્કર : ૧૦૩, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતા મંદિર પાસે, ઓઢવપુરા રોડ, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-૩૮૦૦૨૩
- પ્રકાશ ન. શાહ : 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, પોસ્ટ ઓફિસ પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૮
- પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા : પાર્વતી, અમરકલા ફ્લેટ્સની સામે, આઝાદ સોસાયટી પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- ભરત દવે : બી/૭૦૩, રૂદ્રપ્રયાગ ફ્લેટ, હોટલ મેરિયોટ પાછળ, રેવતી બિલ્ડિંગ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ
- ભૈરવી મોદી : B/3, શ્વેત-શ્યામ એપાર્ટમેન્ટ; 2/B, સ્વસ્તિક સોસાયટી, નરવંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૮. ગુજરાત.
- માવજી મહેશ્વરી : ૧૮૮/૬, મહાદેવનગર, અંજાર, કચ્છ-૩૭૦૧૧૦
- મોના લિયા : ૮૧૧, શક્તિ ટાવર, સમર્થ પાર્ક, અડાજણ ચાર રસ્તા, સુરત.
- રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
- રેણુકા દવે : જે ૨૦૧, કનક કલા-૨, સીમા હોલની સામે, મા આનંદમયી માર્ગ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' : ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, જૈન મરચન્ટ સોસાયટી પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- રાજેશ્વરી પટેલ : આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
- વંદના શાંતુઈન્દુ : ૧, કલ્યાણનગર, અનંત પાર્ક સામે, જૂના પાદરા રોડ, દિવાળીપુરા, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
- શૈલેષ પારેખ : 'પારિતોષ', કૃષ્ણ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
- સમીર ભટ્ટ : ઈ/૩૦૨, શ્રીનાથ હોમ્સ, કુડાસણ, જિ. ગાંધીનગર
- સંધ્યા ભટ્ટ : 'સ્નેહલ', પ્રજાપતિ વાડી સામે, ગાંધી રોડ, બારડોલી-૩૮૪૬૦૨
- સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર : ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪

તાજેતરમાં વિવિધ સાહિત્યિક સંસ્થાઓ તથા અન્ય દ્વારા પુસ્તકો અમારાં વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકો

મોજમાં રે'વું રે (હાસ્યલેખો)	રતિલાલ બોરીસાગર	130
ફેસબુકમાંના ચહેરા (નવલકથા)	મનીષા ગાલા	300
બાળપુષ્પોને મહેકવા દો (બાળઉછેરના લેખો)	ઉર્મિલા શાહ	170
હૃદયલિપિ (કાવ્યસંગ્રહ)	ભારતી રાણે	400
આપણી મોંઘેરી ધરોહર (પ્ર. સુ. વૈદ્યનું જીવનચરિત્ર)	અરુણ વૈદ્ય	200
જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના મહાન પાશ્ચાત્ય ચિંતકો (ચરિત્રકથાઓ)	ભરત દવે	400
પંજાબી વાર્તાવિભવ (વાર્તાઓ)	અનુ. મોહન દાંડીકર	140
હાસ્યવર્ષા (હાસ્યલેખો)	પલ્લવી મિસ્ત્રી	125
પ્રકૃતિના પ્રહરીઓ (ઇન્દ્રોડા નેચર પાર્કનો પરિચય)	નટવર હેડાઉ	180
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ (અધ્યાત્મચિંતન)	મૃદુલા મારફતિયા	350
બહાદુર બાળકોની સાહસકથાઓ (બાળકોની સત્યકથાઓ)	નટવર હેડાઉ	150
વનપરીની મિજબાની અને બી વાતો (બાળવાર્તાઓ)	અંજના ભગવતી	180
હું, સંભારણાં અને સફર	દલપત ચૌહાણ	120
શાહજાદી ફીરોજા	અનુ. કાશ્યપી જહા	250
પતંગિયાની ઉડાન	ગિરીમા ઘારેખાન	70

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001
 ■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663
 ■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર
 પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહ્લાદનગર, અમદાવાદ-15.
 ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગઝલસંગ્રહો-ગીતસંગ્રહો

ચિનુ મોદી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
કસબો	૧૨૫.૦૦
ઈર્શાદ	૩૦૦.૦૦
કાલાખ્યાન	૬૦.૦૦
આઘા પાછા શ્વાસ	૫૦.૦૦
શ્વેતસમુદ્રો (ગીતસંચય)	૬૦.૦૦
નકશાનાં નગર	૬૦.૦૦
એ (રૂબાઈ મુક્તક)	૫૫.૦૦
ઈનાયત	૪૦.૦૦

જલન માતરી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
તપિશ	૨૦૦.૦૦
ઊર્મિની ઓળખ (ભાગ : ૧-૨)	૨૪૦.૦૦
(ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા શાયરોની ઓળખ)	
ઊર્મિનું શિલ્પ (શેર-વિવેચન-સંપાદન)	૨૦.૦૦

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ઊંડાણમાંથી આવે ઊંચાણમાં લઈ જાય (ગીતસંગ્રહ)	૭૫.૦૦
મનહરિયત (શેર સંપાદન)	૨૫.૦૦

મનહર મોદી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મનહર અને મોદી	૧૦૦.૦૦
૧૧ દરિયા	૧૮૦.૦૦
ગઝલ સુભાષિત (ગુજરાતી ગઝલકારોના ચૂંટેલા શેરો)	૩૫.૦૦

ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સ્વાતંત્ર્ય યજ્ઞ : સ્મૃતિ વંદના (સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ગીતો)	૫૦.૦૦
મુક્તિ મહોત્સવની મહેફિલ (રાષ્ટ્રપ્રેમનાં ગીતો)	૫૦.૦૦
ધીરે વહે છે ગીત (ગઝલ-ગીતસંગ્રહ)	૩૦.૦૦
અદમ ટંકારવી	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
તમા	૭૦.૦૦
૧૦૮ ગઝલો	૭૫.૦૦
રિઝામણું	૭૦.૦૦
અદમ ટંકારવીની ગઝલોની ચોપડી	૫૫.૦૦
અમેરિકામાં હોવું એટલે...! (ગઝલ/ઇન્ટરવ્યૂ)	૬૦.૦૦
હસમુખ મઢીવાળા	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ભરી કહાનાને મટુકી મહીં રાધા મલકતી (સોનેટસંગ્રહ)	૬૦.૦૦
કિનારો છું ભીનો (મુક્તકસંગ્રહ)	૮૦.૦૦
ગીતાંજલિ (પદ્યબંધ અનુપાઠ)	૧૮૦.૦૦
ગીતા હરિગીતા (સમભાવી અનુપાઠ)	૫૫.૦૦
ચંદ્રરથ (ગઝલ, ગીત, અછાંદસ)	૩૫.૦૦
સૂર્યરથ (સૅન્ડવીચ સોનેટ)	૩૫.૦૦
યાયાવર (ગઝલમંજૂષ) સં : અભિલાષ મઢીવાલા, જાગૃતિ ત્રિવેદી	૮૦.૦૦
ડૉ.એસ.એસ.રાહી	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
છીપલાં (મુક્તક-રૂબાઈ-સંગ્રહ)	૨૨૫.૦૦
પીડાનાં ગુલાબ (મુક્તક, લઘુકાવ્ય, તાન્કાસંગ્રહ)	૫૦.૦૦
ઝુમ્મર (નઝમસંગ્રહ)	૨૨૫.૦૦
હૃદયની ગલીમાં (હૃદય વિશેના શેરનું સંપાદન)	૮૫.૦૦
ફૂલદાની (ફૂલ વિશેના શેરનું સંપાદન)	૫૦.૦૦
તલપ	૬૦.૦૦

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

સંસ્મરણો — પ્રેરક કથાઓ

તણખા વિનાનું તાપણું	અનુપમ બુચ	220
આલોક	કેશુભાઈ પટેલ	120
ટાઈમ કેપ્સૂલ	મોહનભાઈ પટેલ	400
વહીવટની વાતો	કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક	400
યાદોના વૃંદાવનમાં	ગીતા ગીડા	100
સ્મરણવાટિકા	ગીતા ગીડા	140
મનેખ નાનું મન મોટું	પ્રફુલ્લ શાહ	130
પત્રકાર બળવંતરાય શાહ	સં. પુનિતા હર્ણો	100
માતૃતીર્થ	સં. નંદિની ત્રિવેદી	140
અનુભવની એરણ પર	મનસુખ સલ્લા	150
શબરીનાં બોર	ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ	100
યાદગાર અનુભવો	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	180

નિબંધ

શ્રાવણનો પાઠ	હિતેશ પંડ્યા	80
છબિ ભીતરની	અશ્વિન મહેતા	150
મેનેજમેન્ટ, મનુષ્યત્વ અને સર્જકતા	પ્રદીપ ખાંડવાલા	90
પુનર્વિચાર	રઘુવીર ચૌધરી	100
સ્મૃતિ અંજલિ	નગીન ગાંધી	70
વાડમાં વસંત	રઘુવીર ચૌધરી	100
મુદ્દાની વાત	રઘુવીર ચૌધરી	112
ભૃગુલાંછન	રઘુવીર ચૌધરી	120

બૌદ્ધ ધર્મનું સાહિત્ય ‘ત્રિપિટક’ કહેવાય છે. ‘ત્રિપિટક’ પાલી ભાષામાં લખાયેલો એક મહાન ગ્રંથ છે. તે ‘મહાભારત’ કરતાં ત્રણ ગણો મોટો છે ! ‘મહાભારત’માં એક લાખ શ્લોકો છે, જ્યારે ‘ત્રિપિટક’માં મુખ્ય ત્રણ ભાગ છે : સૂતપિટક, વિનયપિટક અને અભિધમ્મપિટક. આ ત્રણ ભાગમાં જુદા જુદા ‘નિકાય’ અને ‘ગાથા’ છે. ભગવાન બુદ્ધને જે-જે પ્રશ્નો કરવામાં આવ્યા હતા તેના ઉત્તરો આનંદ વગેરે તેમના શિષ્યોએ લખી લીધેલા. આ જે કંઈ લખાયું તે જ પાછળથી ગાથા, નિકાય અને પિટક સ્વરૂપે સંકલન પામ્યું છે.

— નરોત્તમ પલાણ

જિસસ ક્રાઈસ્ટની સાથે વાતો કરનારા કોઈએ કંઈ જ લખ્યું નથી. કોસ પર જિસસને ચડાવી દીધા એ પછી વર્ષો સુધી એમના વિશે કંઈ જ લખાયું નથી, એમના મૃત્યુ પછી પચાસ વર્ષો બાદ એક સ્મરણિકા પ્રકટ થાય છે, જેના લેખક તરીકે માર્ક ગણાય છે, દરેક સર્જનમાં વચ્ચે બોધકથાઓ, વાર્તાલાપો, ઉદાહરણો, ઘટનાઓ ઉમેરાતાં રહે છે. માર્ક પછી દશ કે પંદર વર્ષે મેથ્યુ આવે છે. એનો ગોસ્પેલ હિબ્રૂમાંથી અનૂદિત થયો હોય એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે. એ પછી ગ્રીક ભાષાનો વિદ્વાન લ્યુક આવે છે. લ્યુકે આ વૃત્તાંતમાં પોતાની ભાષા ઉમેરી છે, જે મૂળમાં કહેવાઈ નથી. બાઈબલ આ બધી કથાઓ અને અન્ય પ્રકરણોનો સમાવેશ કરવાથી બન્યું છે અને એણે આજનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે. બાઈબલના બે ભાગ છે : ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ અને ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટ. અને એમાં ભાષા અને શૈલીનો ફર્ક તરત દેખાઈ આવે છે.

— ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી

‘જ્ઞાનેશ્વરી’ એક અદ્ભુત ગ્રંથ છે. ગીતાનું વિશ્લેષણ છે. એની વિશેષતા એ છે કે તે સૌથી પ્રથમ વાર મરાઠીમાં લખાયું હતું. લોકભાષામાં લખાયું જેથી તેનો લાભ બધાને મળે. તેમાં ગીતાનું તત્ત્વજ્ઞાન સરળતાથી ઉદાહરણ આપી આપીને સમજાવ્યું છે. જ્ઞાનદેવે વેદાંત પર અમૃતાનુભવ લખ્યું, પછી યોગવાસિષ્ઠ પર લખ્યું. સેંકડો અભંગો લખ્યા, અને જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા તો બધી જગ્યાએ પ્રખ્યાત છે. આ બધું મરાઠીમાં સ્થાનિક લોકભાષામાં લખ્યું. પછી તુલસીદાસે પણ રામાયણ રચ્યું તે હિંદીમાં લખ્યું. અને એક પરંપરા ચાલી. આ પહેલા બધું સંસ્કૃતમાં લખવામાં આવ્યું હતું.

— મોરારજી દેસાઈ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્નેમાં દૃઢતા લાવો

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્ને તત્ત્વોમાં આજે ચોતરફ નિર્બળતાનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે ! આવું અચાનક તો ન બને; તો વિવેકનો આવો અભાવ કેમ ? આનો જવાબ છે :

નિત્ય પ્રભાતે ઊઠીને માતાને પ્રણામ કરવાથી શીલપાલનનું બળ મળે છે અને પિતાને પ્રણામ કરવાથી શક્તિ પ્રગટે છે.

પ્રણામ કરવાથી તેઓના ઉપકારના સ્વીકાર સાથે ‘કૃતજ્ઞતા’ નામનો ઉત્તમ ગુણ પ્રગટે છે — પોષાય છે. નમ્રતા, નિરભિમાનતા વગેરે ગુણો પણ એ રીતે ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રવર્તી ભરત રાજા જેવા માનવમાં દેવ સમા ગણાય; તેવા મહારાજા પણ મરુદેવા માતાને નિત્ય પ્રણામ કરતા હતા.

આપણે પણ આપણા જીવનમાં ભક્તિ અને શુદ્ધિ ખીલવવા માટે આ કર્તવ્ય રોજ કરવું જ જોઈએ. (અંક : ૭૯)

સેવો ઉત્તમને સદા યદિ યાહો ઉત્કર્ષ પોતા તણો

આગ્રહશક્તિ એ જીવનને દિશા દેનારી શક્તિ છે.

તમે આ વાત તો સાંભળી જ હશે કે વનના રાજા સિંહ માટે કહેવાય છે :
‘મરે ભૂખે ભાવે મૃગપતિ કદા તૃણ ન યરે.’

સિંહ ગમે તેવો ભૂખ્યો હોય તોય ઘાસમાં મોં ન ધરે. આ એની કુલવટ છે. વિશ્વ ઉત્તમ તત્ત્વોથી વાંઝિયું નથી હોતું. હા, તેની સંખ્યામાં વધ-ઘટ થતી રહે છે. નહીંતર ઉત્તમની સાથે જ જન્મારો જાય છતાં તેને ઓળખી ન શકે. બહુલતા એ લોકોનેય પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિ હોય છે. બીજાના અભિપ્રાય ઉપર વજન દેનારા હોય છે. આપણે એવી ટેવ પાડી દઈએ કે ઉત્તમ સિવાયનું કશું ન ભાવે. જે શ્રેષ્ઠ હોય, ગુણવત્તામાં આગળ હોય તેના ઉપર જ પસંદગી ઊતરે. અવેજી ન ચાલે; વિકલ્પ ન ચાલે. જો ઉત્તમની જ શોધ હોય તો વહેલું-મોડું તે મળે જ મળે. (અંક : ૬૯)

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર • અમદાવાદ

સ્પૃહા ભાર છે, તે ઉતારો હળવાશ છે

મનને કોઈ પણ, ચાહે લોખંડના, ચાંદીના કે સોનાના પિંજરે પૂરનાર સ્પૃહા છે. પછી તે સત્ વિષયક હોય કે અસત્ વિષયક.

સ્પૃહા કરી કે પુણ્ય ઓછું પડ્યું. તે મેળવવા, આંબવા પનો ટૂંકો પડ્યો.

મનની વિચિત્ર ખાસિયત છે : જે ન મળે તેને જ મેળવવા મથ્યું રહે. તે નિષ્ફળતાના કારણરૂપ પુણ્યની ખામી જુએ તો જ પુણ્ય-સંપત્તિ વધારવા તરફ તે વિચારે. પણ... વો દિન કબ ? તે તો તેને હાંસલ કરવા જ લાગ્યો રહે.

તો, એવી સ્પૃહાનો ભાર લઈને જીવવાને બદલે હળવું જીવન જીવવા માટે કવિ ઉમાશંકરનું એક સૂત્ર ગાંઠે બાંધવા જેવું છે :

‘જે જે થતો પ્રાપ્ત ઉપાધિ યોગ,
બની રહો તે જ સમાધિ યોગ.’

સહજતાથી જીવવું — સારા સંકેતો મળે તો તે તરફ જીવન વાળવું. પ્રત્યેક સંકેતમાં ઈશ્વરની લિપિ જોવી. તેને ઉકેલવાની કોશિશ કરવી. આપણું જીવનકાર્ય શું હોય તેની આપણને ખબર ન હોય તેમ બને, પરંતુ ‘એને’ ખબર છે. તે જે રીતે જીવન દોરે તેની વચ્ચે દબલગીરી ન કરીએ અને ‘તેના’ દોરવાયા દોરવાઈએ. તેના ઈશારાને સમજવા ભરપૂર મહેનત કરીએ. એ સમજાય તો તે તરફ વળીએ. કાંઈક નક્કર મેળવ્યાના અહેસાસ સાથે જિંદગીની ચોપડીના બીજા પૂંઠાને પણ બંધ કરીએ. કો’ક તેને માથે મૂકશે એ શ્રદ્ધા રાખવી ગમે છે એ માટે.

મનને સમજાવવું પડે છે કે સ્પૃહા ન રાખો. પુણ્ય પ્રમાણે સામેથી જ આવશે. જાણો છો ? એના ઉપર આપણું નામ કોતરાયું છે ! બીજું કોઈ એની માલિકી નહીં કરે. મળશે, આપણને જ મળશે. — પણ તેના સમયે અને આપણા કિસ્મત પ્રમાણે.

ભરોસો રાખજો અને તૈયાર રહેજો.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
-----	-----------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ.
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

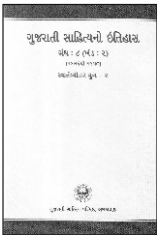
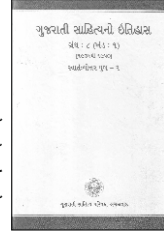
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૬, કિં. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨
સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, ૪૮૬, કિં. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં નવલકથાકારો, વાર્તાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

PARAB 2020 March

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2018-2020 valid upto 31-12-2020

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

ISSN : 0250-9747

Fevi kwik

फेंको नहीं,
जोड़ो

*MRP For **500** mg